

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**19. YÜZYIL SONLARINDA TOKAT'TAKİ GAYRİMÜSLİM
OKULLAR VE MİSYONER FAALİYETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gül ERKANAT

Danışman

Doç. Dr. Ş. Muhammed DUALI

TOKAT 2022

ETİK SÖZLEŞME**T.C.****TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ****SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE**

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Ş. Muhammed DUALI danışmanlığında hazırlamış olduğum “19. Yüzyıl Sonlarında Tokat’taki Gayrimüslim Okullar ve Misyoner Faaliyetleri” adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

15.11.2022
Gül ERKANAT

JÜRİ KABUL VE ONAY

GÜL ERKANAT tarafından hazırlanan “**19. Yüzyıl Sonlarında Tokat’taki Gayrimüslim Okullar ve Misyoner Faaliyetleri**” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 15/11/2022 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)**İmzası**

Üye (Başkan): Prof. Dr. Dursun Ali AYKIT

Üye : Doç. Dr. Ş. Muhammed DUALI

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali YILDIRIM

ONAY

...../...../.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖN SÖZ

19. Yüzyıl Sonlarında Tokat'taki Gayrimüslim Okullar ve Misyoner Faaliyetleri adlı tez çalışması Tokat ve çevresinde açılan gayrimüslim okullar ve okullarda yürütülen misyonerlik faaliyetlerini, analitik bir yöntem ile incelemektedir. Bu kapsamda Misyonerler için Osmanlı Devleti'nin ve Tokat'ın önemi değerlendirilmektedir. Yabancı misyoner okullar ve bu okullarda görev yapan misyonerlerin kimlikleri, verdikleri dersler, yürüttükleri sosyo-kültürel ve dini faaliyet alanları tezin ana konusunu oluşturmaktadır.

Tez çalışmasında başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi olmak üzere çeşitli yerli ve yabancı kaynaklara müracaat edilmiştir. Bunun yanı sıra Salt Amerikan Board Arşivleri üzerinde çalışarak misyonerlerin kişisel yaşamlarına, görev yaptıkları bölgelerdeki faaliyetlerine değinmeye çalışılmıştır. Bunların sonucunda akademik ve objektif değerler hassasiyetiyle kaynaklar analiz edilerek tez çalışması oluşturulmuştur. Esasında Tokat ve çevresine yönelik misyonerlik faaliyetleri 16. yüzyıl'dan itibaren başlamış olduğundan çok geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Ancak tez başlığında da belirtildiği üzere bu çalışma 19. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır.

Çalışmamızın her aşamasında yardımını esirgemeyip, fikir vererek yönlendirmelerde bulunan danışman hocam Doç. Dr. Ş. Muhammed Dualı'ya şükranlarımı sunarım. Ayrıca arşiv belgelerinin temininde ilgi ve alaka gösteren Devlet Arşivleri Başkan Yardımcısı Sebahattin Bayram'a, kendisi de bir Tokatlı olan, resim arşivleri ve değerli aile bilgilerini bizden esirgemeyen Aram İsnar'a, tezi hazırlamamda desteğini esirgemeyen Furkan Dirican'a, fotoğraf arşivi ile Tokat Şehir Müzesi'nde görevli yerel tarihçi Hasan Erdem'e minnettarlığımı bildiririm. Çalışmamızı okuyarak, değerli görüşlerini bizden esirgemeyen Mustafa Uçurum ve Hayati Yaman'a ayrıca teşekkür ediyorum. Daima duaları ile manevi yardımlarını hissettiğim annem ve babama, her anlamda bana sabır gösteren maddi ve manevi destekçim olan değerli eşim ve evlatlarıma teşekkürü borç bilirim.

Gül ERKANAT
TOKAT, 2022

19. YÜZYIL SONLARINDA TOKAT'TAKİ GAYRİMÜSLİM OKULLAR VE MİSYONER FAALİYETLERİ

Gül ERKANAT¹

ÖZET

Bu çalışmada, 19. yüzyıl sonlarında Tokat Sancağı'nda bulunan gayrimüslim okullar ve bu okullarda yürütülen misyoner faaliyetler incelenmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde çalışmalarına hız veren misyonerler, açtıkları okulların, kurdukları derneklerin, çeşitli kurum ve kuruluşların sayılarını arttırarak yoğun bir faaliyet yürütmüşlerdir. Bu bağlamda Misyonerlerin faaliyet gösterdikleri yerlerden birisi de Tokat ve yöresidir.

Misyonerlerin, Tokat ve civarında faaliyet alanları eğitim ve sağlık üzerinedir. Tokat'ta görev yapan misyonerlerin aylık ve yıllık raporlarında sosyal hayat, okullardaki işleyiş, öğrenci sayıları ve derslere değinilmektedir. Misyonerler tarafından açılan müstakil okulların öğrenci kitlesini Tokat ve civarında yaşayan farklı mezheplere mensup Ermeni ve Rum çocukları oluşturmaktadır. Okullarda dini ve pozitif ilimler yanı sıra kaliteli dil eğitimi dikkat çekmektedir. Okul öncesi eğitime de önem veren misyonerler, genç kızlar ve kadınlar için meslek kursları açmışlar, spor ve sanatsal çalışmaları eğitim programlarına eklemişlerdir. Bu faaliyetler ile misyonerlere karşı gayrimüslim halk tarafından olumlu tavır gelişmiştir. Bu şekilde gayrimüslim halkın sempatisini kazanan misyonerler sosyal, kültürel, siyasi ve dini yönlerden halka etki etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Tokat, Misyonerlik, Ermeni, Amerikan Board, Cizvit.

¹ Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, gululaserkanat@gmail.com

NON-MUSLIM SCHOOLS AND MISSIONARY ACTIVITIES IN TOKAT AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Gül ERKANAT²

ABSTRACT

In this study, non-Muslim schools in Tokat Sanjak at the end of the 19th century and the missionary activities carried out in these schools were examined. The missionaries, who accelerated their work in the last period of the Ottoman Empire, carried out an intense activity by increasing the number of the schools they opened, the associations they founded, and various institutions and organizations. In this context, one of the places where the Missionaries operate is Tokat and its region.

The fields of activity of the missionaries in and around Tokat are on education and health. In the monthly and annual reports of the missionaries working in Tokat, social life, the functioning of the schools, the number of students and lessons are mentioned. The student population of the detached schools opened by the missionaries consists of Armenian and Greek children from different sects living in Tokat and its surroundings. In addition to religious and positive sciences, quality language education draws attention in schools. Missionaries, who also attach importance to pre-school education, opened vocational courses for young girls and women, and added sports and artistic studies to their education programs. With these activities, a positive attitude was developed by the non-Muslim people against the missionaries. In this way, the missionaries, who gained the sympathy of the non-Muslim people, influenced the people in social, cultural, political and religious aspects.

Keywords: Tokat, Missionary, Armenian, American Board, Jesuit.

² Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, History of Religions, Turkey, gululaserkanat@gmail.com

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	i
İTHAF.....	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TABLolar LİSTESİ	vii
RESİM LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: OSMANLI DEVLETİ'NDE AZINLIK VE YABANCILAR.....	10
1.OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLET SİSTEMİ	10
1.1.AZINLIK KAVRAMI.....	13
1. Tokat'ta Bulunan Azınlık Okulları.....	14
2. Salnamelere Göre Gayrimüslim Okulları.....	15
3. Vital Cuinet'e Göre Gayrimüslim Okullar	20
4. 1915 Gayrimüslim Okulları Raporu.....	23
5. Ermeni Patrikhanesi Verilerine Göre Tokat'taki Gayrimüslim Okullar	30
1.2. YABANCI KARAMI.....	36
1. Yabancı Okulların Açılmasında Etkili Olan Faktör: Misyonerlik	37
2. Misyonerlik Faaliyetlerinde Eğitimin Yeri ve Önemi	41
3. Tokat'a Gelen Seyyah Misyonerler.....	44
4. Yabancı Misyoner Okulların İşleyişi	51
5. Osmanlı Devleti'nde Kurulan Yabancı Okullar	53
BÖLÜM 2: TOKAT'TA BULUNAN MİSYONER OKULLAR.....	57
2.1. FRANSIZ CİZVİT OKULLARI	58
1. Tokat'ta Cizvitlerin Faaliyetleri	60
2. Tokat'ta Görev Yapan Cizvit Misyonerleri.....	66
2.1. Guillaume de Jerphanion (1877-1948).....	67
2.2. Antoine Poidebard (1878-1955).....	71
2.3. Diğer Cizvit Misyonerler.....	73
2. AMERİKAN BOARD OKULLARI	76
1. Tokat'ta Amerikan Board (ABCFM) Faaliyetleri.....	78
2. Tokat'ta Görev Yapan Amerikan Board Misyonerleri.....	82
SONUÇ	93
KAYNAKÇA.....	96
EKLER	112
ÖZGEÇMİŞ	123

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1881-1892-1903/04 Tokat Merkez Nüfusu Dini ve Etnik Dağılımı.....	7
Tablo 2: Tokat Sancağı ve Kazalara Göre Gayrimüslim Okulları	15
Tablo 3: 1899/1900 Tokat Merkez Kaza ve Nahiyelerdeki Gayrimüslim Mektepleri.....	17
Tablo 4: Cuinet'e göre (1880-1892) Tokat Sancağında Gayrimüslim Okulları	22
Tablo 5: 1914 Sivas Vilayeti Tokat Sancağındaki Gayrimüslim Okullar Hakkındaki Rapor	27
Tablo 6: 1878-1882 Sayımlarına Göre Tokat Merkezde Yer Alan Nahiye ve Köyler	32
Tablo 7: Ermeni Patrikhanesi'nin Nüfus Sayımı Tablosu (1913-1914)	33
Tablo 8: 1322/1904 Osmanlı Vilayetlerinde Bulunan Yabancı Okul Sayıları ve Hamileri.....	53
Tablo 9: 1901 Tokat Sancağında Bulunan Fransız Okulları	62
Tablo 10: 1901 ve 1913 tarihinde Varlığı Osmanlı Devleti Tarafından Resmen Tanınan Tokat Sancağı Fransız Okulları	63
Tablo 11: Tokat'ta Bulunan Ruhsatlı Amerikan Okullarının Listesi.....	79
Tablo 12: Sivas İç ve Dış Misyonlarda Görev Yapan Misyonerlerin İsimleri.....	83
Tablo 13: 1903 Yılı Amerikan Board Misyoner Tablosu	92

RESİM LİSTESİ

Resim 1: 1886'da Nersesyan Koleji'nin Öğretmenleri ve Öğrencileri	21
Resim 2: Tokat Ermeni Anaokulu Öğrencileri ve Öğretmenleri 1912	28
Resim 3: Mınatsaganyan Terzilik Okulu	28
Resim 4: Azkayin Sırpots Vosgiyants Cemaran Yevtogyo (Tokat Sırpots Vosgiyants Ermeni Okulu)	29
Resim 5: Azkayin Ağçıgants Varjarian Yevtogyo (Yevtogyo Ermeni Kız Okulu) Öğrenci ve Öğretmenleri (1922).	29
Resim 6: Tokat Merkez Kocacık, Anarad Hıgutyun Ermeni Rahibeleri Manastırı.....	31
Resim 7: Tokat'taki Cizvit Okulunun Fotoğrafları (1904-1907 Arası).....	61
Resim 8: Tokat'taki Cizvit Okulunun Fotoğrafları (1904-1907 Arası).....	64
Resim 9: Hasan Erdem Arşivinden 1890 Ücretsiz Fransız Cizvit Misyoner Okulu ve Öğrencileri	165
Resim 10: Hasan Erdem Arşivinden 1890 Ücretli Fransız Cizvit Misyoner Okulu ve Öğrencileri	266
Resim 11: “Tokat’ta Tiyatro Gösterisi” Fransız Cizvit Okulunda Gösteri.....	68
Resim 12: “Tokat’ta Okul Bahçesinde Okuma” Ruggieri, 1997, s.164	69
Resim 13: “Cizvit Okulu Bahçesinde Oyun Oynayan Çocuklar” Ruggieri, 1997, s.164	69
Resim 14: “Cizvit Okulu Bahçesinde Kar Oynayan Çocuklar” Ruggieri, 1997	70
Resim 15: Fransız Okulunun Öğrencileri, Tokat. Ruggieri, s.160	71
Resim 16: Cizvit Misyonerleri, Hasan Erdem Arşivinden	74
Resim 17: Poidebard ve Jerphanion 1903- Hasan Erdem Arşivinden	75

KISALTMALAR

ABCFM: American Board of Commissioners For Foreign Missionaries (Amerikan Yabancı Misyonlar Masası) adlı Amerikan Protestan misyoner kurumu

BOARD: ABCFM isimli kurumun kısa adı

WBM: ABCFM ile organik bağları olan, bekâr kadın misyonerlerin maaşlarını ödeyen, özellikle kadın çalışmalarına ve kız çocuklarının eğitime finansal katkı sunan Woman's Board of Missions (Kadın Misyonerler Masası) Protestan kadın misyoner grubu

WBMI: Woman's Board of Missions of The Interior (Kadın İç Misyonlar Masası) Hristiyanlığın genel kabul gördüğü ülkelerde kadınların ve kız çocuklarının “gerçek” inanca döndürülmelerini amaçlayan Protestan Kadın Misyoner oluşumu

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.s.	: Adı Geçen Salname
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.md.	: Adı Geçen Madde
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
MÖ.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çevirmen
Haz.	: Hazırlayan
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Yy.	: Yüzyıl
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Misyon, gönderme anlamında kullanılan “missio” teriminden türemiş Latince bir kelimedir. Gönderme terimi, bir kişinin dini veya din dışı bir faaliyetle görevlendirilmesi anlamına gelmektedir. Misyon, kişinin kendi dinini diğer insanlara anlatarak, bu dinin inananı haline getirme üzerine organize çabaya verilen isimdir.³ Hristiyan ülkelerde mezhepler arası faaliyetleri, Hristiyan olmayan ülkelerde ise Hristiyanlık dininin yayılmasını organize ve idare edenlere misyoner denilmektedir. Misyonerler faaliyet gösterecekleri ülkelerin demografik ve sosyal yapıları doğrultusunda teşkilatlar kurmaktadır. Bu teşkilatlar kuruldukları ülkelerin siyasi, ekonomik ve dini durumları doğrultusunda esnek bir yapıda şekillenmiştir.

Hristiyan misyonerlik faaliyetleri sistemli olarak ilk olarak 16. yüzyılda Katolikler tarafından başlatılmış, 19. yüzyıl itibari ile Protestanlar tarafından ileri seviyelere taşınmıştır. Dünya üzerinde pek çok misyon teşkilatı kurulmuş, pek çok misyoner yetiştirilmiş, binlerce dolar harcanmıştır. Misyonerler birçok alanda faaliyet göstermekte olup en fazla teşkilatlandıkları alanlar okullar, hastaneler, yetimhaneler ve yardım kuruluşlarıdır.

Osmanlı topraklarında misyonerlerin faaliyet gösterme sebeplerinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Osmanlı Devleti’nin jeopolitik ve stratejik konumu; diğer dinler için de önem atfeden kutsal yerin Osmanlı topraklarında bulunması bu sebeplerden başlıcalarıdır. Ekonomik olarak incelendiğinde Osmanlı topraklarının zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olması da diğer bir etkidir. Misyonerlerin Tokat’ta faaliyet gösterme sebepleri arasında ise Tokat’ın Anadolu’da kavşak noktada bulunması, barındırdığı gayrimüslim nüfus ve ticari yapısı yer almaktadır.

Misyoner teşkilatlar yayılım gösterirken üçlü bir sacayağı görevi gören, kültür, din ve bilimi kullanmışlardır. Bir toplumun şekillenmesinde en önemli faktör kültürdür. Kültür etkileşimle kuşaktan kuşağa aktarılır. Kültürel ve sosyal mirasın, din ve bilimin sistematik olarak nakledilmesinde önemli etkenlerden biri de eğitimidir. Misyoner teşkilatlar hastane ve yetimhane gibi pek çok kurumun yanı sıra okullar açarak dini ve

³ Dursun Ali Aykıt, *Misyon ve İnciller*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Sivas, 2004, s.2.

ideolojik amaçlarını yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu gaye ile gittikleri yerde yaşayan halk üzerinde söz sahibi olmak ve hâkimiyet kurmak istemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde yürütülen misyonerlik faaliyetleri Katolik misyonerler ve Protestan misyonerler olmak üzere iki grupta toplanmıştır. Katolik Fransız Cizvit misyonerleri 16. yüzyıl itibari ile Osmanlı Devleti üzerinde faaliyetlerine başlamıştır. Katolik misyonerler bu süreçte pek çok eēitim kurumu açmıştır. Tokat ve civarı incelendiēinde 19. yüzyılda Fransız Cizvit misyonerlerine ait iki okul mevcuttur. Bu okullarda yaklaşık olarak 310 ērenciye eēitim verilmektedir.

İkinci grupta ise Protestan American Board Misyonerleri yer almaktadır. 1800'l yıllarda Amerika'da kurulmuş olan American Board misyonerlerinin Osmanlı Devleti topraklarına gelişleri yine bu yıllara paralel olarak gerçekleşmiştir. Protestan Amerikan Board Misyonerinin alışmaları aēırlıklı olarak eēitim üzerine yoēunlařmıřtır. Osmanlı Devleti üzerinde misyonerler tarafından pek çok kolej açılmıştır. Kolejlerde eēitim alan kabiliyetli ērenciler misyon istasyonlarında görevlendirilmiştir. Osmanlı Devleti toprakları üzerinde 1903 yılı Amerikan Sefareti tarafından hazırlanan raporda 279 okul mevcuttur. Tokat'ta ise ruhsatlı 3 adet Amerikan Bord Okulu ve bu okullarda yaklaşık olarak 76 kayıtlı ērenci vardır.

Misyonerler açtıkları okullarda Hristiyan halklara Protestan ve Katolik mezhep gereēi eēitimler vermiş halkı bu kiliselere yönlendirmiştir. Okullarda verilen eēitimlerde Hristiyan din eēitimi yanı sıra etnik kimliklerin kendi dilleri ve batı ülkelerinin dilleri ēretilmektedir. Misyoner rgtler okullarda verilen eēitimler ile Rum-Ermeni ērenci ve velilerinin sempatisini kazanmayı hedeflemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerine ait çok sayıda gayrimüslim cemaat okulu mevcuttur. Bu okullar, Osmanlı Devleti'nin güçlü olduēu dönemlerde dil ve din tedrisatı serbestçe yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlaması ile gayrimüslimler yabancı misyoner okullarına eleman yetiştirmişler ve siyasi gayelerini destek vermişlerdir.

Azınlık okullarında gayrimüslim ērenciler, kendi dilleri, dini inançları ve ibadetleri, tarihleri, edebiyatları ve müspet ilimler okutulmakta, bu okullarda başarılı olan gençler Avrupa'da yüksek tahsile gönderilmektedir. Tokat'ta 1880'de vilayet salnamesine göre gayrimüslim okulları, merkezde 18 adet, ilçelerde ve köylerde toplam

43 adettir. 1899 Maarif salnamesi verilerine göre Tokat ve civarında ilkokul derecesinde yaklaşık 1635 öğrenci mevcutken orta dereceli okullarda 810 öğrenci eğitim görmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde imparatorluğun hemen her yerinde misyoner teşkilatların izlerine rastlanmaktadır. Tokat'ta ise özellikle Ermenilerin ve Rumların sahip olduğu gayrimüslim eğitim kurumlarına Cizvit ve Amerikan Board misyonerlerinin ilgisi görülmektedir. Seyyah misyonerler Tokat'ı ziyaret ederek keşifler gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretler sonucunda Tokat'ın teşkilat kurmaya uygunluğu tespit edilmiştir. Akabinde misyoner teşkilatlar tarafından gönderilen yerleşik misyonerler bölgede bulunan mevcut gayrimüslim okulları misyonerleştirmiş veya yeni okullar açmışlardır. Misyonerlerin Tokat'ta kaldıkları süre boyunca merkez teşkilatlara gönderdikleri raporlar, yürütmüş oldukları faaliyetleri gözler önüne sermektedir.

Misyonerlerin, Tokat ve civarında faaliyet alanları eğitim ve sağlık üzerinedir. Tokat'ta görev yapan misyonerlerin aylık ve yıllık raporlarında sosyal hayat, okullardaki işleyiş, öğrenci sayıları ve derslere değinilmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde Tokat'ın tarihi ve demografik yapısına değinilerek şehrin ne denli önemli olduğuna ışık tutulmuştur. Araştırmamızın asıl kısmına geçmeden önce metodolojik bilgiler üzerinde durularak azınlık ve yabancı kavramları irdelenmiştir. Osmanlı Devleti çok uluslu yapısı ile bilinmektedir. Bu bağlamda öncelikle azınlık olarak tabir edilen gayrimüslim halk tanıtılmıştır. Tokat'ta yaşamakta olan azınlıkları nüfus ve eğitim bağlamında objektif şekilde incelenerek arşiv belgeleri doğrultusunda karşılaştırılmıştır.

Çalışmada yabancı kavramı çok yönlü irdelenerek, yabancıların Osmanlı Devleti topraklarında faal olma nedenlerine değinilmiştir. Çalışmanın temelini oluşturan misyoner kavramı açılarak, misyonerlerin Tokat ve civarındaki faaliyetlerine, gayrimüslimler üzerindeki yoğun ilgilerine yer verilmiştir. Gayrimüslim eğitim kurumlarının öğretmenlerinden başlanarak misyonerleşme süreci incelenmiştir. Misyonerliğin farklı yönlerine değinen pek çok eser olduğu için, çalışmamız 19. yüzyıl sonlarında Tokat'taki gayrimüslim okulları ve misyonerlik faaliyetleri olarak sınırlandırılmıştır.

19. yüzyıl sonlarında misyoner faaliyetlerin yoğun bir şekilde yürütüldüğü ile ilgili iddianın, daha ilmi bir zemine oturtulması gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmada kullanılan veriler ile gayrimüslim okulların misyonerlik hareketlerinin değerlendirilmesi

amaçlanmıştır. Seyyah misyonerlerin tertipledikleri geziler ve bu gezilerde tutmuş oldukları notlardan kesitlere yer verilerek, misyonerlerin çalışma prensiplerinin sunduğu olgu gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Araştırmada yazılı kaynaklar temel referansımız olmuştur. Gerekli materyaller şehir içi ve şehir dışı resmi/özel kütüphane ve arşivlerden derlenmiştir. BOA, Salt Araştırma Kütüphanesi, İsam Araştırma, Hrant Dink Vakfı, Fener Rum Patrikhanesi, Bilkent Kütüphanesi, Ankara Batıkent Protestan Kilisesi Pastörü, Tokatlı olan veya bir süre Tokat'ta bulunmuş gayrimüslimlerin aile fotoğraf arşivleri, ulaştığımız kaynakların ana noktalarını oluşturmaktadır.

Konunun objektifliği göz önünde bulundurularak elden geldiğince yabancı kaynaklara ulaşıp ilgili kısımlar tercüme edilerek yararlanılmıştır. Anadolu'da bulunmuş misyon teşkilatları için çalışma yapmış misyonerlerin tanıtılmasında, ABCFM Anma ve personel kitapları, Cizvit arşivleri, Misyoner seyahat notları, Misyoner kişisel mektuplarından yararlanılmıştır.

İlk bölümde 19. yüzyılda Tokat'ın profiline yer verilmiş, ikinci bölümde filolojik kavram araştırma ve tahlilleri yapılmıştır. Son bölümde ise Tokat'taki misyonerlik faaliyetleri incelenmiştir. Amerikan Board Misyoner teşkilatının arşiv kayıtlarından Anma Kitabı ve Personel Kartları tercüme edilerek Tokat'ta görev yapan ve misyon seyahati gerçekleştiren misyonerlere değinilmiştir.

Tokat Tarihi

Tokat Hitit, Frig, Med, Pers, Helen, Pontus, Roma, Bizans, Danişment, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Osmanlı Devleti ve son olarak da Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan önemli bir yerleşim yeridir. Birden fazla uygarlığın merkezinde bulunan Tokat, ticareti, iklim koşullarının elverişliliği ve bol su kaynakları ile beslenen zengin toprakları sayesinde tarihte mühim yer tutmuştur. Karadeniz ve İç Anadolu arasında önemli bir geçit olan Tokat, Yeşilirmak havzasında yer almaktadır. Karadeniz ve İç Anadolu arasında bir geçiş iklimi özelliği taşıması, binlerce yıldan beri yerleşim yeri olmasını anlaşılır kılmaktadır.⁴ Bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar Kalkolitik ve Tunç Çağları'nda Tokat çevresinde yerleşim yerleri bulunduğunu göstermektedir.⁵

Tokat adının nasıl ortaya çıktığı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Tokat'ın Togayit Türkleri tarafından kurulduğu ve adını "Togay" kelimesinden türetildiği ihtimallerden bir tanesidir. Bu konudaki diğer görüşler sıralandığında; surlu şehir anlamında "Toh-kat" kelimesinden türetildiği, "besili at" manasındaki "tok-at" şeklinde meydana geldiği, Grekçe "dokeia" kelimesinin Çanak memleket anlamına gelmesi, bu ifadenin zamanla Tokat'a dönüşmüş olabileceği üzerinedir. Şehrin tepeler ile çevrili olması bu ihtimali güçlendirmektedir.⁶ Tokat ve civarında yaşayan Ermeniler bu şehri "Tohât" şeklinde isimlendirmişlerdir.⁷

Tokat'a dair en eski yerleşim Kalkolitik Çağ'a (MÖ. 5400-3300/3000) kadar uzanmaktadır. İlk Çağ'a ait buluntular Zile ilçesi Maşat, Artova ilçesi Kayapınar Höyüğü, Erbaa ilçesi Horoztepe kazılarında ortaya çıkmıştır.⁸ Tokat'ta Hitit uygarlığı sonrasında, Firigler'in etkili olduğu bilinmektedir. Tokat MÖ. 695'te İskitler'den kaçan Kimmerler'in istilasına uğramıştır. Daha sonra Med Devleti tarafından hâkimiyet altına alınan Tokat, Medlerin, Perslere yenilmesi üzerine Pers hâkimiyetine girmiştir. Pers egemenliğinde yaklaşık iki asır kalan Tokat, Makedonya Kralı Büyük İskender'in Persleri yenmesi sonucunda Makedonlar tarafından yönetilmiştir. Bu kısa egemenlik de Pontus Krallığı'nca sona erdirilmiştir. Tokat MS. 395 sonrasında Bizans Devleti'nin bir parçası

⁴ Tokat Kültür ve Turizm Bakanlığı, <https://tokat.ktb.gov.tr/tr-605741> (06.05.2022).

⁵ Nurcan Boşdurmaz, *İpek Yolunda Bir Şehir Tokat*, Tokat Belediyesi Kültür Yayınları, Tokat, 2021, s.12.

⁶ Ali Açık, "Tokat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.41, İstanbul, 2012, s.220.

⁷ Esat Aktaş, *XIX. Yüzyılın son Çeyreğinde Tokat Sancağı*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Tokat 2009, s.4.

⁸ Aktaş, *age*, s.5.

haline gelmiştir. Abbasilerle Bizans'ın mücadelesi sonucu Muaviye B. Hişam tarafından 860'ta ele geçirilmiştir.⁹

Tokat'ta Türk hâkimiyetinin tesis edilmesi 11. yüzyılda Anadolu'ya yapılan ilk Türk akınları ile başlamış, Selçuklu Devleti'nin Malazgirt Meydan Savaşını (1071) kazanması ile, Türk akınları sonucunda Sivas, Tokat, Amasya ve Niksar'ın Danişmendliler tarafından fethedilmiştir. Tokat Selçuklular döneminde Sultan Alparslan tarafından Danişmend Gazi'ye¹⁰ verilmiştir.

Danişmend Gazi ve oğulları tarafından gerçekleştirilen kültürel faaliyetler Tokat bölgesinin hızla İslam kültürünün yaygınlaşmasında etki etmiştir. O dönemden günümüze camiler, zaviyeler ve hamamlar gibi pek çok kültürel miras kalmıştır. Bu eserler arasında en önemlilerinden olan Yağlıbasan Medresesi ve Darüşşifası, Niksar Ulu Camii, Garipler Camii günümüze ulaşan önemli kültür varlıkları arasında yer almaktadır.¹¹ 1080 yılında Niksar merkezli Sivas, Tokat ve Amasya yörelerinde Danişmendliler hüküm sürmüştür. 1142'de Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesut tarafından bu bölge ele geçirilmiştir. 1243 Köseadağ Savaşı sonrasında Tokat, Anadolu Selçuklu Devleti'ne hâkim olan İlhanlılar ve sonrasında Eretnaoğulları idaresine girmiştir. Daha sonraları mahallî emirler arasındaki çatışmalardan bıkan halkın davetiyle harekete geçen Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid, 1398 yılında Sivas ve Tokat'ı ele geçirmiştir.¹²

Tokat'ta Türk hakimiyeti ile beraber İslam kültürünün yanın sıra, başka inanç ve milletlere sahip insanlar yaşamaya devam etmiştir. Konumu itibari ile yeraltı ve yer üstü zenginlikleri, Yeşilırmak, Kelkit gibi su kaynakları, milletler arası kavşak noktada olması Tokat'ı zenginleştirmiş, ekonomisini hareketlendirmiştir. Pek çok çok milleti bir arada barındıran bir şehir haline getirmiştir.

1864-1880 yılları arasında Sivas vilayetinin kazası olan Tokat, 13 Aralık 1879 tarihli karar ile Sivas Vilayeti içerisinde sancak (liva) statüsü kazanmıştır.¹³ Tokat Türk,

⁹ Açikel, *agm.*, s.221.

¹⁰ Danişmend Gazi, Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun büyük bir bölümünü Danişmendliler tarafından fethedilmesi ve Türkler'e vatan yapan bir komutandır. Danişmend Gazi'nin hayatı, savaşları ve kerametlerini de anlatıldığı Danişmendname isimli bir eser mevcuttur. Bakınız Esat Aktaş, *age.*, s.7.

¹¹ Burhan Kaçar, "Danişmend Döneminde Kültür ve Sanat", *Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Dönemi'nde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, Niksar 1986, s.31–32.

¹² Açikel, *agm.*, s.221.

¹³ *agm.*, s.219.

Ermeni, Rum ve Yahudi olmak üzere dört ayrı milletin beraberce yaşadığı zengin tarih ve kültüre sahip bir vilayet olma özelliği taşımaktadır.¹⁴

1844 yılında Tokat'ta 2.137 Müslüman, 1.790 gayrimüslim hane bulunmaktadır. Buna göre 1840'lı yıllarda Tokat merkezinin nüfusu 18.575 civarındadır. Ancak 1870 yılına gelindiğinde merkez nüfusunda kısmi bir artışın sağlandığı görülmektedir. Şöyle ki 1844 yılında 3.927 olan hane sayısı 1870 yılında 4.378'e yükselmiştir. Arşiv verileri 4.378 hane içerisinde toplam 5.730 Müslüman erkek nüfusun, 4.630 gayrimüslim erkek nüfusu varlığını ortaya koymaktadır. Tahmini toplam nüfus ise 20.720 olarak verilmiştir.¹⁵ 1844-1870 yılları arasında verilen nüfus rakamları karşılaştırıldığında 1844'te yaklaşık olarak Tokat merkez toplam nüfusu 18.575 iken 1870'de Tokat merkez nüfusu yaklaşık olarak 20.720'ye yükseldiği görülmüştür. Bu veriler olağan nüfus artışı olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra 1853-1856 yılları arasında meydana gelen Kırım Savaşı göçlerinde Tokat'a iskanlar da olmuştur.¹⁶ Aşağıdaki tabloda 1881-1907 yılları arasındaki dini ve etnik nüfus bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 1: Tokat Merkez Kaza Nüfusu Dini ve Etnik Dağılımı¹⁷

Dini ve Etnik Gruplar	1881/1299	1892	1903/1321	1907/1325
	Nüfus	Nüfus	Nüfus	Nüfus
Sünni Müslüman	48.186	61.875	75.056	90.255
Gregorian Ermeniler	8.776	13.266	10.338	12.530
Protestan Ermeniler	738	1.760	40	51
Katolik Ermeniler	62	440	769	678
Ortodoks Rumlar	3.010	5.159	2.393	2.699
Yahudiler	1.810	400	260	299

¹⁴ Tokat sancağına ait nüfus bilgileri Ali Açık, "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839–1880)", "Tokat Sancağı (1880–1907)" makaleleri, Vital Cuinet'in "La Turquie d'Asie" adlı eserinde verdiği rakamlar, Bayram Kodaman'ın "XX. Yüzyıl Başında Sivas Vilayeti" isimli makalesindeki istatistikler ve 1299/1881, 1321/1903 ve 1325/1907 yılları Sivas vilayet salnamelerindeki nüfus tablolarındaki bilgilere dayanmaktadır.

¹⁵ Ali Açık, "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839–1880)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.27/2, Sivas 2003, s.260.

¹⁶ agm., s.261.

¹⁷ Açık, "Tokat Sancağı (1880–1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.14/2, Elâzığ, 2014, s.340. (Bu tablo hazırlanırken Ali Açık, 1881/1903/1907 Sivas Vilayet Salmelerinden ve Vital Cuinet'in La Turquie d'Asie isimli kitabından faydalandığını belirtmiştir.)

Yabancılar (Cizvit ve Protestan Misyonerler)	_*	40	-	-
Kıpti	272	-	331	381
Toplam	62.854	82.940	89.187	106.893

* “-” Arşiv kayıtlarında bu tarihlere ait sayı bilgisine yer verilmemiştir.

Yukarıda belirtilen Tablo 1’de, 1881 yılı Sivas Vilayet salnamesine göre, Tokat merkez kazaya bağlı olan 16 nahiye ve 220 köyün nüfusunun dâhil olduğu toplam merkez nüfusu görülmektedir. 1881 yılında Tokat merkez kaza tahmini nüfusu 62.854 olarak verilmiştir. Bu nüfusun büyük çoğunluğunu Müslüman Türkler oluştururken, 9.576’sını Ermeniler, 3.010’unu Rumlar, 1.810’unu Yahudiler ve geri kalan 272’sini ise Kıptiler oluşturmaktadır.

Fransız seyyah Vital Cuinet, Osmanlı Devleti’nin sosyal ve ekonomik durumunu ele aldığı “La Turquie d’Asie” isimli kitabında Tokat’a yer vermiştir. Cuinet’in 1880-1892 yılları arasında verdiği rakamlara göre Tokat merkez nüfusu 82.940 olarak görülmektedir. Müslüman Türk nüfusu 61.875, Ermeni nüfus 15.466, Rum nüfus 5.159, Yahudi nüfus 400, 40 kişi ise yabancı (misyoner) olarak gösterilmektedir.

1881 yılı Salname verileri ve 1892 Cuinet’in nüfus verileri kıyaslandığında nüfusta belirgin oranda yükselme görülmektedir. Cuinet 20.000 kişilik bu artışı dış göçler ile açıklamaktadır. Sivas Salnamelerinde de Tokat’ın dış göç aldığı belirtilmektedir.¹⁸ Cuinet’in 1892 verilerinde gayrimüslimlere ait verilen rakamların yüksek olduğu görülmektedir. 1881 yılında 9.576 olan Ermeni nüfus, 1892 yılında 15.466 olarak gösterilmiş, Rum nüfus 3.010 iken 5.159 olarak gösterilmiştir. Aynı yıl Yahudi nüfusun azalarak 1.810’dan 400’e düştüğü gözlenmektedir. Bu rakamsal değişimler Cuinet’in gayrimüslim nüfusu bölgede fazla göstermek istemesi yahut bölgenin göç alıp vermesi şeklinde yorumlanmıştır.¹⁹

1903 yılı verilerine göre 8 nahiye, 261 köyden oluşan Tokat merkez nüfusu 89.187 olarak verilmiştir.²⁰ Bu tarihte Müslüman Türk nüfus yaklaşık olarak 75.056’dır. Aynı

¹⁸ Halis Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 4. Kısım, Tokat Belediyesi Kültür Yayınları, Tokat, 2019, s.308.

¹⁹ Açikel, *agm.*, s.340.

²⁰ *Agm.*, s.341.

tarihte Ermeni nüfus 11.147, Rum nüfus 2.393, Yahudi nüfus 260, gayrimüslim Kıpti nüfus ise 331'dir.²¹

1907 yılı nüfus verilerine göre Tokat merkez nüfusu 106.893'tür. 1907 yılında Müslüman Türk nüfusu yaklaşık olarak 90.255, Ermeni nüfus 13.259, Rum nüfus 2.699, Kiptiler 381, Yahudi nüfus 299 olarak görülmektedir. 1881-1907 yılları arasında Tokat'ın nüfusunun olağan seyrinde arttığı görülmektedir. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşları sonrasında Kafkasya'dan Tokat ve çevresine göçler meydana gelmiştir. Osmanlı-Rus savaşı sonucu ortaya çıkan göçler neticesinde nüfus dalgalanması oluşmuştur. 1883 Sivas Vilayet salnamesine göre Tokat bölgesine 6.868 göçmen (1.180 hane) iskân edilmiştir. Sözü edilen iskân faaliyeti Tokat merkez ve ilçelerine dağıtılmıştır.²² Nüfus artış oranlarını Kafkasya'dan gelen göçmenlere atfetmek yerinde olacaktır. Kafkasya'dan Çerkez muhacirleri, Batum muhacirleri ve Şavşat muhacirleri Tokat'a yerleştirilen göçmenlerdir.²³

²¹ Cinlioğlu, *age.*, s.309.

²² *age.*, s.309.

²³ 1308/1890 Sivas Vilayet Salnamesi, s.83, Esat Aktaş *agm.*, s.100.

BÖLÜM 1: OSMANLI DEVLETİ'NDE AZINLIK VE YABANCILAR

1.OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLET SİSTEMİ

Osmanlı Devleti sınırlarının fetihler ile genişlemesiyle gayrimüslim nüfus artmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti çeşitli etnik ve dini nüfusu bünyesinde barındıran demografik bir yapıya sahip olmuştur. Farklı din mensuplarının sulh ortamı içerisinde idare edilmesinde birtakım unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurların başında toplumsal hayatın düzenlenmesi işlevini yerine getirecek olan hukuk gelmektedir. Müslüman olan Osmanlı Devleti hukuk sistemini İslam hukukunu önceleyerek oluşturmuştur. Devlet uygulamalarını buna göre şekillendirmiştir.²⁴ Bu bağlamda gayrimüslimlerin, azınlık olarak dini hak ve sorumluluklarını korumakta, mal ve can güvenliklerini teminat altına almaktadır.²⁵

Osmanlı Devleti tebaasında mevcut gayrimüslim nüfusun hukuki statülerinin düzenlenmesi zarureti doğrultusunda İslam hukuku kapsamında zimmilere ilişkin düzenlemeleri esas almıştır. Zimmi sözlükte ahd ve eman anlamlarına gelirken İslam fıkhiında “İslam’ın hâkimiyetini tanımak şartı ile Müslüman toplumun diğer ilahi din mensuplarına koruma sağladığı ve süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşme” olarak tanımlanmıştır. Buna göre gayrimüslimler zimmet sözleşmesi gereği Müslümanların ahd ve emanında kalmakta ve İslam coğrafyalarında oturma hakkına sahip olmaktadır.²⁶

Osmanlı Devleti tarafından zimmilere verilen dini imtiyazlar hemen her dönem korunmuştur. Dünyevi bir kısım faaliyetlerin evlenme, ticaret, kiliseler tarafından işletilen eğitim kurumları, bağ bahçe, vakıf teşkilatlarının Osmanlı idari yapısı ile uyumunun sağlanmasında ortaya çıkan problemlerin giderilmesi Osmanlı Devleti içinde “Millet Sistemi” ile olmuştur. Millet sistemi, her dini grubun kendi din adamları başkanlığında özerk bir idare ile yönetilmesidir.²⁷

²⁴ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, 1. Baskı, Klasik Yay., İstanbul 2004, s.3.

²⁵ Zeki Salih Zengin, “II. Abdülhamit Döneminde yabancı ve Azınlık Mekteplerin Faaliyetleri”, *Belleten Dergisi*, Cilt.71/261, 2007, s.613.

²⁶ Kenanoğlu, *age.*, s.11.

²⁷ *Age.*, s.31.

Osmanlı Devleti uygulamalarında kanunnamelerdeki hükümler hem Müslüman hem gayrimüslimleri kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nde Kanunnameler genel hazırlanmakta şayet gayrimüslimler için özel bir düzenleme gerekliyse özel bir başlık altında belirtilmektedir. Bu durum gayrimüslim cemaatlerin kendi içinde otonom idare edildiği, kanun yapma ve uygulama hususunda Osmanlı Devleti'ne bağlı olduklarını göstermektedir.²⁸

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un fethi öncesinde gayrimüslimlere çeşitli imtiyazlar verdiği bilinmektedir. Osman Gazi'nin Ruhban Margirit Kilisesi'ne vermiş olduğu emanname, I. Murat'ın 1326 Bursa ve 1330 İznik imtiyazları, Yıldırım Beyazıt'ın Eflak seferi sonrasında eman vermesi, II. Murat'ın Venediklilerin mallarının geri verilmesi ve birkaç camiye çevirme dışında kiliselere dokunulmaması imtiyazlara örnek teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti kuruluşundan yıkılışına İslam hukukunun zimmet ve eman politikasına göre hareket etmiş olduğu görülmektedir.²⁹

Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi ile beraber Osmanlı Devleti gayrimüslim tebaaya geniş haklar tanımıştır. Gayrimüslim tebaa tarafından seçilen kendi liderlerinin başkanlığında; dini, idari, adli ve eğitsel alanda kurallarını oluşturma ve düzenleme hakkı bu haklar kapsamındadır. Osmanlı millet sisteminde her gayrimüslim cemaat ayrı millet kabul edilmiştir. İstanbul'da bulunan Rum, Ermeni ve Musevi cemaatleri yanı sıra Antakya, Kudüs ve İskenderiye'de bağımsız cemaat yapıları bulunmaktadır. Derece itibari ile hepsinden üstün olarak İstanbul Fener Rum Patrikliği kabul edilmektedir. Bu yapıda her milletin din adamlarından oluşan bir ruhani meclisi bulunmakta ve bu meclisler liderlerini kendileri seçmektedir.³⁰

Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, dini işlerini millet teşkilatlarına bırakmıştır. Tanzimat dönemine kadar cemaatler kendi mensuplarının doğum ve ölüm kayıtlarını dahi tutmaktadır. Cemaatler okul açma ve okul programlarını serbestçe belirleyebilme hakkına sahiptirler. Cemaat okulları, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bağımsızlık fikirlerinin aşılandığı kurumlara dönüşecektir.³¹

²⁸ Kenanoğlu, *age.*, s.29.

²⁹ *Age.*, s.71.

³⁰ Veysel K. Bilgiç, "Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı.21, 2013, s.349.

³¹ *Agm.*, s.350.

Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti, açılmasına izin verdiği kurumları denetlemiş, bazı dönemlerde teftiş için müfettişler göndermiştir. Bu bağlamda 1891 senesinde yetkililer Sultan Abdülhamid'e takdim edilmek üzere Beyrut Raporunun hazırlanması örnek teşkil etmektedir.³²

Osmanlı Devleti Tanzimat'a kadar azınlıklar ile ilişkilerini millet sistemine göre yürütmüştür. Azınlıklar millet sisteminin gereği, inanç, günlük yaşam, özel hukuk ve eğitim alanlarında sağlanan geniş imkanlardan yararlanmışlardır. Osmanlı Devleti tarafından tanınan dini özgürlüğün bir parçası olarak, ibadet alanları kapsamında halka din hizmetlerinin ulaştırılması ve din adamlarının yetiştirilmesi amacıyla Rum, Ermeni ve Yahudi gibi azınlıklar yanı sıra Fransız, İngiliz, Amerikalı vb. yabancıların eğitim kurumları açtıkları görülmektedir.³³

Tanzimat dönemi (1839-1876) Osmanlı Devleti'nde eğitim ile birlikte pek çok alanda değişimin gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Geleneksel eğitim anlayışından modern eğitim anlayışına geçişin temelleri bu dönemde atılmıştır. Bu dönemde yönetim anlayışındaki millet sisteminden uzaklaşmıştır. Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan herkes aynı kurallara tabi olması esası benimsenmiştir. Dini ve eğitim alanında yapılan düzenlemelerde bu durum göz önüne alınmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde yapılacak olan düzenlemelerde gayrimüslim vatandaşların durumu göz önüne alınmıştır. Düzenlemelerde gayrimüslim vatandaşların nüfus yoğunluğuna göre okul açılması, bu okullarda görevlendirilecek kız ve erkek muallim okullarının açılması, okutulacak dini derslerin cemaatlere uygunluğu ve bazı derslerin cemaatin kendi dilinde olması ile ilgilidir.³⁴ Bu durumda azınlık ve yabancı eğitim kurumlarını açılabilme şartları ve faaliyet esasları ile ilgili düzenleme Maarif-i Umumiye Nizamnamesi içerisinde yer verilmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 129. Maddesi Osmanlı tebaası olan ve olmayan kişiler ve cemaatlerin okul açmalarına birtakım şartlar içerisinde izin vermekte ve bu okulları özel okul olarak nitelemektedir.³⁵

³² Seyit Taşer, "Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor 1914", *Türkiyat Araştırma Ens. Dergisi*, 2012, s.408-424, Atilla Çetin, "II. Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilayetindeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor" *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı.253, 1984, s.316-324.

³³ Zengin, agm., s.614.

³⁴ Agm., s.616.

³⁵ Agm., s. 617'de "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilgili 129. maddesi şöyledir: "Mekâtib-i hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek Devlet-i Aliye ve gerek teb'a-i ecnebiyeden olan efrâd ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların mesârifat ve muhassessâtı ya müessisleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıflar canibinden idare ve ru'yet

1.1. AZINLIK KAVRAMI

Azınlık aynı ülke torakları üzerinde yaşayan ve birbirleri ile ortak dil, din, ırk, kültür bağları ile bağlı olan, kendilerini o ülkenin çoğunluğuna nazaran farklı hisseden grupları tanımlamak için kullanılan tabirdir.³⁶ Başka bir ifade ile herhangi bir devletin vatandaşı olup o devletin hâkim çoğunluğundan farklı özelliklere sahip bir grubu veya topluluğu ifade eder.³⁷

Gayrimüslim azınlıklar İslam hukukuna göre istediği dine inanma, inancının gerektirdiği şekilde ibadet etme, mabet inşası ve dini sembol kullanma, dini törenler düzenleme, dinini öğrenme ve öğretme, hatta resmi görevlerde çalışma hakkına sahiptir.³⁸

Azınlık kavramını Osmanlı Devleti içerisinde indirgersek daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Osmanlı Devleti, çok çeşitli din, mezhep, ırksal kökene mensup toplulukları bir arada huzur içinde yaşatan, güçlü bir merkezi yönetim yapısı kurmuştur. Geniş bir dini özgürlük ve cemaatsel otonoma dayanan sistem ile merkez ile yerel unsurlar arasında bir denge oluşturmıştır. Daha önce de belirttiğimiz zimmi ve millet sistemi; din ve vicdan özgürlüğünü dönemin koşulları içinde geniş bir biçimde sağladığı ve böylece azınlıkların ulusal ve dini kimliklerini korumuş, aynı zamanda devlete bağlılık ve sadakatlerinde önemli bir araç olmuştur.³⁹

Osmanlı Devleti, eğitim-öğretim kurumları açma ve yönetme hususunda Müslümanları serbest bıraktığı gibi azınlıkları da serbest bırakmıştır. Osmanlı Devleti İstanbul'un fethi sonrasında ilk cemaat halinde yaşama hakkını Rumlara vermiş, bu haklar daha sonra Ermeni ve Yahudilere de tanınmıştır. Bu durum gayrimüslimlere kendi okullarının açma-yönetme hakkı vermiştir. Okullar gayrimüslim cemaatler tarafından

kılınır. Memalik-i Şahane'de bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerinin yedinde Maarif Nezareti canibinden veyahut mahalli maarif idaresinden şهادetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde edebe ve politikaya muğâyir ders okutturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitaplar Maarif Nezareti'nden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere taşrada ise vilayet maarif idaresi ile vilayet valisi tarafından ve Dersaadet'te Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmîye verilir. Bu üç şart kâmilan mevcut olmadıkça mekâtib-i hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vukuu takdirinde men' ve seddolunur. Mekâtib-i hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şهادetname bulunduğu halde onu maarif idaresine tasdik ettirmeleri lazım gelecektir." (Bk. "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", Düstur II, Tertib-i Evvel, mad.129).

³⁶ Gülnihal Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları*, Cilt.43/1, Ankara 1989, s.54.

³⁷ Muhammed Çuçok, "İslami Literatürde Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt.4, Sayı.7, Bingöl 2016/1, s.121.

³⁸ Agm., s.120.

³⁹ Bilgiç, agm., s.340.

kurulmakta ve desteklenmektedir. Kiliselerin yanına ihtiyaç göre okullar açılmakta, okulların eğitimcileri de kilise görevlileri olmaktadır.⁴⁰

Azınlık okullarını; Rum okulları, Ermeni okulları ve Yahudi okulları olarak üç gruba ayırabiliriz. Kayıtlarına ulaştığımız en eski Rum okulu, Patrikhane Mektebi adıyla anılan Fener Rum Mektebidir. Fener Rum Mektebi'nde Yunan Dili, felsefe, teoloji, riyaziyat (matematik), fiziki ilimler okutulmaktadır.⁴¹

Ermeni okullarına dair, İstanbul'un fethinden 18. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti topraklarında okul anlamında sistemli bir yapının kayıtlarına ulaşılamamıştır. Ermeniler arasında daha ziyade dini öğretime mahsus bazı müesseseler mevcuttur. Örneğin, Kumkapı Ermeni kilisesinde çocuklara ders verildiği bilinmektedir. 15. Yüzyılın başlarında Bitlis civarında "Amlorti" adında bir manastırda okul tahsis edildiği, okutulan dersler arasında teoloji, felsefe, mantık olduğu bilinmektedir. Buradan mezun olanlar Osmanlı Devleti'nin her yerine dağılarak yeni mektepler açmışlardır. Bundan başka 1700'lü yıllarda okullar açılmaya başlamış olsa da Ermeniler arasında fikri uyanış 18. yüzyılın sonlarından itibaren oluşmuştur. Bu zamana kadar açılan Ermeni okullarında yapılan eğitimde dini bilgiler hakimdir.⁴²

Yahudilerin 1492 yılında Portekiz ve İspanya'dan çıkartılmaları sonucunda İstanbul'a gelmişler ve Osmanlı Devleti topraklarına yerleşmişlerdir. Avrupa'dan göç eden bu Yahudiler, burada pek çok eğitim müessesesi açmışlardır. Bu okullarda İbrani dili ve grameri, dini bilgiler, hesap, hendese, tarih ve coğrafya gibi dersler okutulmuştur.⁴³

1. Tokat'ta Bulunan Azınlık Okulları

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin bir sancağı olan Tokat'ta faaliyet gösteren azınlık okulları; Rum, Ermeni ve Musevi okulları olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Gayrimüslim Mektepleri olarak adı geçen azınlıkların Maarif Salnamelerinin 1898-1903 yılları arasındaki kayıtlarında; okul sayıları, öğrenci sayıları ve hangi kademelerde (Rüşdiye, İptidai, İdadi)⁴⁴ eğitim verdiği görülmektedir.

⁴⁰ Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı.10, Erzurum 2001, s.13.

⁴¹ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi 1-2*, Eser Yayınları, İstanbul 1977, s.171-173.

⁴² Taşdemirci, agm., s.15-16.

⁴³ Ergin, age., s.766-767.

⁴⁴ **Rüşdiye:** 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı sonrasında Osmanlı Devleti'nde açılan ortaöğretim kurumudur. **İdadi:** Osmanlı Devleti eğitim sisteminde orta tahsili veren Mektep. Sultanilere ve meslek yüksekokullarına öğrenci yetiştirmek gayesiyle kuruldu. **İbtidai:** Zorunlu öğrenim çağındaki kız ve erkek

Tokat ve civarında yaşayan gayrimüslim halk tarafından yaşadığı mahalle, köy veya nahiye muhakkak ibadethane ve bitişiğine de okul açtıkları bilinmektedir. Mevcut ibadethanelerin bir odasında eğitim verirken, bazen de hemen bitişiğine bir mektep inşa edildiği görülmektedir. Bu okulların öğretmenleri aynı zamanda ibadethanede bulunan din görevlilerinden oluşmaktadır. İbadethane veya manastırda gerekli görüldüğünde bayanlar için meslek edinme kursları da açılmıştır.

Gayrimüslimlerin okulları ve binalarının yapısı incelendiğinde, Rum ve Ermenilerin çocuklarına bazen birlikte bazen de ayrı okullarda eğitim aldıkları görülmektedir. Rum ve Ermenilerin çocuklarının birlikte eğitim gördükleri okullar mezhep isimleri ile adlandırılmaktadır. Bu okullar bazen de nüfus çoğunluğu hangi azınlığa ait ise o azınlığın ismi ile şekillenmiştir.⁴⁵

2. Salnamelere Göre Gayrimüslim Okulları

Salname, Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin, nezaretlerin, askeri kurumların, vilayetlerin belirli zamanlarda bilgilendirme amaçlı oluşturdukları raporlara denilmektedir.⁴⁶ Yukarıda belirtildiği üzere Tokat 1879 yılına kadar Sivas'a kaza olarak bağlıyken bu yıldan itibaren müstakil bir sancak haline getirilmiştir.⁴⁷ Sivas vilayetine bağlı Tokat sancağına dair bilgilere 1880 ve 1903 yılları arasında yayınlanmış vilayet salnamelerinden ulaşılmaktadır. Tokat sancağında ve kazalarında yıllara göre gayrimüslim okullarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

Tablo 2: Tokat Sancağı ve Kazalara Göre Gayrimüslim Okulları

Liva ve Kazaları			1880/1298 H. ⁴⁸	1883/1301 H. ⁴⁹	1884/1302 H. ⁵⁰	1890/1308 H. ⁵¹	1903/1321 H. ⁵²
Tokat	Adet		18	16	16	16	15
	Öğrenci	E	-*	-	299	-	-
		K	-	-	82	-	-
Zile	Adet		1	1	1	1	2

çocuklarının temel eğitim ve öğretimini sağlamak için devletçe açılan veya açılmasına izin verilen dört yıllık okul, ilk Mektep, İlkokul. Detaylar için bakınız: TDK, <https://sozluk.gov.tr> (06.05.2022).

⁴⁵ Taşer, agm., s.418-420.

⁴⁶ Aydın, "Salname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt.36, İstanbul, 2009, s.51.

⁴⁷ 1298 H., Sivas Vilayet Salnamesi, s.146-149.

⁴⁸ 1298 H., a.g.sln, s.146-149.

⁴⁹ 1301 H., Sivas Vilayet Salnamesi, s.203-209.

⁵⁰ 1302 H., Sivas Vilayet Salnamesi, s.455.

⁵¹ 1308 H., Sivas Vilayet Salnamesi, s.205-209.

⁵² 1321 H., Sivas Vilayet Salnamesi, s.241.

	Öğrenci	E	40	-	40	-	285
		K	30	-	30	-	85
Niksar	Adet		-	2	2	2	11
	Öğrenci	E	-	-	20	-	-
		K	-	-	12	-	-
Erbaa	Adet		42	42	42	43	15
	Öğrenci	E	305	-	355	-	-
		K	95	-	89	-	-

* “- “Arşiv kayıtlarında bu tarihlere ait sayı bilgisine yer verilmemiştir.

Yukarıdaki tabloya göre 1880 ve 1903 yılları arasında Tokat sancağında gayrimüslimlerin aktif okulların süreklilik arz ettiği ve eğitime devam edildiği görülmektedir. Tabloda Tokat merkezde yıllara göre 1880’de 18 okul mevcutken ilerleyen yıllarda okul sayısı azalmış 1903 yılında ise 15 olarak gösterilmiştir.

1903 Maarif salnamesine göre Tokat merkezde 1 Yahudi ibtidai okulu, 8 Rum ibtidai okulu, 2 Ermeni Protestan ibtidai okulu, 4 Ermeni Katolik İbtidai okulu eğitime devam ettiği görülmektedir.⁵³ Yine söz konusu Salnamede, Tokat merkezde Ermeni okullarının mezheplere göre Protestan ve Katolik olmak üzere iki farklı isimlendirme ile yazıldığı dikkati çekmektedir. Yahudi okullarının ise mevcut kayıtlara göre Tokat merkez dışında faaliyet göstermediği anlaşılmaktadır.⁵⁴

Tabloya göre, 1880 yılında Zile kazasında sadece bir okul bulunmaktadır. 1880 ve 1884’de yer alan bir okul Ermeni iptidaisidir. Bu okulda 40 erkek 30 kız olmak üzere toplam 70 öğrenci eğitim görmektedir. 13 yıl sonra yani 1903 yılı salname kayıtlarına göre Zile’de gayrimüslim okul sayısının 2’ye yükseldiği yaklaşık olarak 285 erkek 85 kız öğrencinin eğitim gördüğü müşahade edilmektedir.

Tabloda, Niksar kazasında 1880 yılından itibaren iki Ermeni iptidaisinin faaliyette bulunduğu, 1890 yılına değin okul sayısının sabit kaldığı görülmektedir. Ne yazık ki Salnamede 1884 yılı hariç diğer dönemlere ait öğrenci sayılarına yer verilmemiştir. Dolayısıyla 1884 ile 1890 yılları arasında gayrimüslim öğrenci sayıları hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. 1903 yılına gelindiğinde bölgede faaliyet gösteren okul sayısının 2 Ermeni ibtidaisi ve 9 Rum ibtidaisi olmak üzere 11 yükseldiğini görmek

⁵³ 1321 H., *a.g.sln*, s.556-562.

⁵⁴ 1321 H., *a.g.sln*, s.557-558.

mümkündür.⁵⁵ Bunun nedeni ise Niksar kazasının 1890'dan itibaren yoğun bir iç göç almış olmasıdır. Bu dönemde Osmanlı Devleti içerisinde çıkan karışıklıklar azınlıkları, özellikle Ermeni ve Rumları tedirgin etmiş, köylerde ve nahiyelerde yaşayan gayrimüslimler merkeze veya kazalara göç etmişlerdir.⁵⁶

Yukarıda verilen tabloya göre 1880-1903 tarihleri arasında Tokat merkez ve kazaları içerisinde en çok okul ve öğrenci sayısı Erbaa Rum erkek ibtidai okuluna aittir. Salnamelere göre 1880-1890 arasında öğrenci sayıları Erbaa'da birbirlerine paralel devam etmiştir. 1903 senesi kayıtlarında okul sayısının 43'ten 15'e düştüğü ve öğrenci bilgilerine ise yer verilmediği görülmektedir.

1899 yılı Maarif salnamesinde Tokat sancağı ve kazalarında bulunan gayrimüslim eğitim kurumlarına dair daha detaylı bilgilere yer verildiği görülmektedir. Belirtilen yıla ait mevcut okulların ismi, mensup olduğu cemaat, ruhsat tarihi ve öğrenci sayılarının bulunduğu tablo aşağıda verilmiştir.

Tablo 3: 1899/1900 Tokat Merkez Kaza ve Nahiyelerdeki Gayrimüslim Mektepleri⁵⁷

İbtidai Mektepler							
Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	İlk Ruhsat Alan Müdür	Derecesi	Erkek Öğrenci Sayısı	Kız Öğrenci Sayısı	Kuruluş Tarihi
Tokat	Surep Minas	Ermeni	Karabet	İbtidai	70	25	1312/1894-95
Tokat	Ermeni Mektebi	Katolik Ermeni	Nersis	İbtidai	40	-*	1264/1847-48
Tokat	Ermeni Mektebi	Katolik Ermeni	Nersis	İbtidai	-	52	1304/1886-87
Niksar	Ermeni Mektebi	Ermeni	Markos	İbtidai	40	20	1266/1849-50
Niksar	Suretliyan	Ermeni	Nesrop	İbtidai	200	30	1266/1849-50
Tokat	Yahudi Mektebi	Musevi	Hayim	İbtidai	25	18	1268/1851-52
Tokat	Rum Mektebi	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	-	45	1260/1844-45
Tokat	Gülcek	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	20	-	Kadim

⁵⁵ Erol Genç, *Salnamelere Göre Sivas Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Elâzığ 2009, s.37.

⁵⁶ İlker Alp, "Ermeni İddialarının Tarihsel Gerçekliği", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.11/1, Edirne 2009, s.16.

⁵⁷ 1317 H. Maarif Salnamesi, s.1268–1269, 1272–1275, 1280–1281.

Tokat	Köseli	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	25	-	Kadim
Tokat	Eyreb	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	10	-	Kadim
Tokat	Tahtalı	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	18	-	Kadim
Tokat	Teknecik	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	16	-	Kadim
Tokat	Ceruken	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	23	-	Kadim
Erbaa	Rum Mektebi	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	35	-	Kadim
Erbaa	Gölölü	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	40	-	Kadim
Erbaa	İskilip	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	33	-	Kadim
Erbaa	Tazı	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	15	-	Kadim
Erbaa	Arzanos	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	19	-	Kadim
Erbaa	Hacıbey	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	25	-	Kadim
Erbaa	Kızöldüren	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	16	-	Kadim
Erbaa	Harirdağı	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	31	-	Kadim
Erbaa	Dazlı	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	15	-	Kadim
Niksar	Rum Mektebi	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	14	8	Kadim
Niksar	Yenice	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	18	-	Kadim
Niksar	Sorgun	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	13	-	Kadim
Niksar	Oyba	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	16	-	Kadim
Niksar	Feyl	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	15	-	Kadim
Niksar	Arguslu	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	20	5	Kadim
Niksar	Enderek	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	18	-	Kadim

Niksar	Hanyeri	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	16	4	Kadim
Niksar	Asarcık	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	15	-	Kadim
Erbaa	Bekalan	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	25	-	Kadim
Erbaa	Tepeköy	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	145	10	Kadim
Erbaa	Serpenç	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	53	-	Kadim
Erbaa	Kaçaralan	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	38	-	Kadim
Erbaa	Karapınar	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	29	-	Kadim
Erbaa	Alayköyü	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	70	-	Kadim
Erbaa	Körçelek	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	60	8	Kadim
Erbaa	Karamuh	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	25	-	Kadim
Erbaa	Mermerardı	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	33	-	Kadim
Erbaa	Alancık	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	43	-	Kadim
Erbaa	Kırkharman	Rum	Rum Metropolitliği	İbtidai	28	-	Kadim
Rüşdiye Mektepler							
Tokat	Ermeni Mektebi	Ermeni	Agop	Rüşdiye	200	175	1276/1859-60
Tokat	Rum Mektebi	Rum	Rum Metropolitliği	Rüşdiye	65	-	1260/1844-45
Zile	Ermeni Mektebi	Ermeni	Misak	Rüşdiye	285	85	1266/1849-50

* “- “Arşiv kayıtlarında bu tarihlere ait sayı bilgisine yer verilmemiştir.

Yukarıdaki tabloda Tokat merkeze bağlı nahiye ve köylerden başlayarak Erbaa, Niksar ve Zile kazalarında yer alan gayrimüslim okullarına yer verilmiştir. Tabloda belirtilen veriler dikkate alındığında neredeyse her yerleşim biriminde bir veya daha fazla gayrimüslim okulun varlığı göze çarpmaktadır. 1899-1900 yıllarında Tokat merkeze bağlı nahiye ve köylerde Ermenilere ait 3 okulda yaklaşık 187 öğrenci eğitim görmektedir. Tokat merkez kazada bulunan Ermeni rüştiyesi 200 erkek ve 125 kız öğrencisi ile eğitim

öğretime devam etmiştir. Yahudilere ait bir ibtidai derecesindeki okulda 25 erkek 18 kız öğrenci eğitim görürken, Rumlara ait 7 okulda ise yaklaşık 157 öğrenci eğitim almaktadır. Tokat merkezde bulunan Rumlara ait rüşdiye derecesindeki okulda ise 65 öğrencinin eğitim gördüğü tespit edilmiştir.⁵⁸

Erbaa kazasında Rumlara ait 20 okulda yaklaşık 796 öğrenci eğitim görürken bu öğrencilerin çoğunluğunu erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Maarif salnamesinde Erbaa kazasında bulunan Ermenilere ait iki ibtidai derecesinde okula ait bilgilere yer verilmediği gözlenmektedir.⁵⁹ Niksar kazasında Rumlara ait 9 okulda yaklaşık 162 öğrenci eğitim görmektedir. Niksar kazasında Ermenilere ait ibtidai derecesindeki okullarda yaklaşık 290 öğrenci eğitim görmektedir. Maarif salnamelerinde Zile’de yer alan Ermenilere ait Rüşdiye derecesindeki okulda 370 öğrenci kayıtlıdır.

Netice itibarıyla 1899 yılı Maarif salnamesinde yer alan Tokat sancağı ve kazalarında bulunan gayrimüslim eğitim kurumları ibtidai derecesindeki okullarda yaklaşık 1.635 öğrenci eğitim görürken, rüştiye derecesindeki okullarda 810 öğrenci eğitim görmektedir.

3. Vital Cuinet’e Göre Gayrimüslim Okullar

Vital Cuinet, 1880-1892 yılları arasında Anadolu vilayetlerini gezerek sancak ve kazalara dair coğrafi ve demografik bilgiler vermiştir. Cuinet’in seyahati sırasında uğramış olduğu vilayetlerde almış olduğu notlarını “La Turquie d’Asie” başlığı altında yayımlamıştır.⁶⁰ Vital Cuinet, notlarında gayrimüslim halk ile ilgili verdiği detaylı bilgilerin yanı sıra şehirde görev yapan misyonerlere ve eğitim kurumlarına değinmiştir. Misyoner eğitim kurumlarının anlatıldığı bölümde Vital Cuinet’e ve eserine ayrıca yer verilecektir. Aşağıda Cuinet’in eserinde Tokat’ta yaşayan gayrimüslim halk ve eğitim kurumlarından bahsettiği bölümlerden kesitler verilmiştir.

“Gregorian Ermenilerinin Tokat’ta da önemli okulları bulunmaktadır. Bu topluluk, okullarının giderlerini cemaatlerinin özel gelirleriyle karşılanmaktadır. “Nationale” denilen okula 250 öğrenci devam etmektedir. Nersessian adını taşıyan bir okulda 140 öğrenci okumaktadır. Bu okulun müdürü M. Leon Mıgırdıçyan, İstanbul Robert Koleji’nde eğitim almış biri olarak buraya yerleşerek iyi bir eğitim vermektedir. Bu okulda matematik, fizik, kimya ve botanik öğretimi yapılmaktadır. Kız okulu da iyi ve bakımlıdır.

Bundan başka Katolik Ermenilerin İstanbul Patrikliği tarafından gönderilmiş l’Immaculée Conception grubu Ermenilerinden üç kardeşin yönetiminde bir adet kız okulları vardır. Bu okulda verilen eğitim, Türkiye’de genel olarak uygulananın aksine bedava değildir. Çeşitli cemaatlere mensup 50 genç kızın her biri, kendi gelirlerine göre

⁵⁸ 1317 H. Maarif Salnamesi, s.1268-1275; 1319 H. Maarif Salnamesi, s.680-681.

⁵⁹ 1317 H. a.g.sln, s.1268-1275; 1319 a.g.sln, s.680-681.

⁶⁰ Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie*, SALT Research, 2009, <https://archives.saltresearch.org> (06.05.2022).

okul masraflarını karşılamaktadır. Özellikle ahlâk eğitiminde, yetişkin rahibeler ahlâkî kuralların yanında resim ve nakış da öğretilmektedir.”⁶¹

Cuinet, Ermeni Protestan cemaatinin 1880 yılında bir erkek okulu açmak istediklerini ve bu okulun giderlerinin karşılanmasında her türlü desteği sağlayacaklarını belirtmiştir. Cuinet, bu okulun eğitim dilinin Türkçe ve Ermenice olması; aritmetik, fizyoloji, coğrafya, İngilizce, cebir ve tarih dersleri mutlaka okutulması gerektiğini dile getirmiştir. Kısa süre içerisinde 130 öğrencisi ile okulun açıldığı görülmektedir.⁶²

Resim 1: 1886'da Nersesyan Koleji'nin Öğretmenleri ve Öğrencileri

1. (...) Seferyan, 2. Levon Mıgırdıçyan, 3. Karapet Köylüyan, 4. Serovepe Çakalyan, 5. Hagop Markuaz Şahnazaryan (daha sonra Nerses Vogh.), Solunda Hagop Kurbetyan, 6. Şerif Efendi 7. Hovhannes Tüysüzyan sağında Mirican Sepetciyan ve çemberde Dikran Cizcavoryan(?)⁶³

“Yahudilerin Tokat'ta bir Haham tarafından yönetilen okulunda, 50 öğrenci öğrencileri mevcuttur. Öğrenciler okulda, Yahudi kutsal metinleri⁶⁴, okuma yazma ve matematik

⁶¹ Nurettin Birol, “XIX. Yüzyılın sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.3/4, 2008, s.257-258.

⁶² agm., s.258. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s.159,163.

⁶³ Archad Alboyadjian, *History of The Armenians In Tokat*, New Star Press, Kahire-Mısır 1952, s.959.

⁶⁴ Macit Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, *Türkiye Araştırma Literatür Dergisi*, Cilt.6, Sayı.12, s.190. (Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerin eğitimlerinin Hahamların kontrolünde yapıldığı, her sinagogun yanında yer alan Meldar veya Talmud Tora olarak adlandırılan 6-12 yaş arası çocukların devam ettiği okullar mevcuttur. Bu okullarda eğitim dini nitelikli olup esas itibari ile Tevrat öğretilmektedir. Bunu yanı sıra varlıklı ailelerin çocuklarının gönderildiği Yeşiva

eğitimi almaktadır. Ortodoks Rumlar, çocuklarının eğitimi için büyük gayret göstermektedir. Ancak küçük cemaatlerinin kaynakları zayıf olduğu için daha çok çocuklarını Cizvit papazlara emanet etmektedir.”⁶⁵

Vital Cuinet’in Tokat’ta kaldığı süre içerisinde gayrimüslim tebaayı oldukça detaylı incelediği görülmektedir. Ermeni, Rum ve Yahudi okullarına dair bilgilere eserinde yer vermiştir. Gayrimüslim okullarında verilen dini eğitimin yanı sıra mensubu oldukları azınlığın dili, matematik, kimya, botanik gibi derslere de yer verilmektedir. Gayrimüslim okullarının misyonerler tarafından bir bakıma abluka altına alındığı görülmektedir. Gayrimüslim okulları önceki dönemlerde kendi cemaatlerine bağlı yerel okullar olma özelliği taşıırken misyonerlerin bölgede aktif rol oynamaları neticesinde misyoner okullara dönüştüğü izlenmektedir. Mevcut yerel okullarda verilen eğitim kalitesini arttırmak ve nitelikli dil eğitimi gibi nedenler bu duruma etkindir. Cizvit misyonerleri okullarında Ermenice, Rumca, Türkçe ve Fransızca eğitimi verirken Amerikan Board misyonerleri muhakkak ders programlarına İngilizceyi eklemişlerdir. Aşağıdaki tabloda Cuinet’in notlarında yer verdiği Tokat bölgesinde aktif olarak bulunan gayrimüslimlerin okulları, öğretmen ve öğrenci sayılarına değinilmektedir.

Tablo 4: Cuinet'e Göre (1880-1892) Tokat Sancağında Gayrimüslim Okulları⁶⁶

Cemaatler	İlkokullar					
	Erkek			Kız		
	Okul	Öğrenci	Öğretmen	Okul	Öğrenci	Öğretmen
Gregorian Ermeni	102	890	102	1	150	3
Katolik Ermeni	-*	-	-	1	50	2
Protestan Ermeni	1	130	2	-	-	-
Ortodoks Rum	81	550	81	-	-	-
Latin (Fransız Cizvit Okulu)	1	130	4	-	-	-
Yahudi	1	50	2	-	-	-
Toplam	186	1750	191	2	200	5

* “- “Arşiv kayıtlarında bu tarihlere ait sayı bilgisine yer verilmemiştir.

Yukarıdaki tabloda gayrimüslim okulları, Hristiyan cemaatler, Yahudi okulu ve yabancı okulları olarak ayrılmıştır. Okulların her birinin öğrenci ve öğretmen sayılarına

olarak adlandırılan sinagoglara bağlı hahamların bildiği kadar aritmetik eğitimi de verdiği eğitim kurumları mevcuttur.)

⁶⁵ Birol, agm., s.258.

⁶⁶ Agm., s.257.

değinilmiştir. Söz konusu tablo incelendiğinde Gregorian Ermeni öğrenci ve okul sayılarının diğer cemaatlerden fazla olduğu görülmektedir. Sayısı fazla olan bir sonraki grup ise Ortodoks Rumlardır. 81 okulda 550 erkek öğrenci mevcuttur, kız öğrenci sayısı ise belirtilmemiştir. En az sayıda öğrenciye sahip azınlık ise Yahudilerdir. Tabloda bulunan cemaat okulları kilisenin içinde veya kiliseye bağlı bir odada eğitimine devam etmektedir. Bazen de okullar müstakil olarak inşa edilmektedir. Öğitmenler ise büyük oranda kilisedeki rahip ve rahibelerden oluşmaktadır. Daha önce paylaştığımız 1884 yılı salname verilerine göre Tokat ve civarında 61 okulda 927 öğrenci görülmektedir.⁶⁷ Mevcut tabloda ise 1880-1892 yılları arasında Tokat ve civarında 188 okulda 1.950 öğrencinin eğitim görmekte olduğu belirtilmiştir. Diğer yıllara ait salname verilerinde öğrenci sayıları belirtilmemiştir. Salmeler hazırlanırken, Vilayet tarafından sancaklardan istenen verilerin eksik gönderildiği ve salnamelere doğru işlenmediği bu denli fark olmasına neden olmaktadır.⁶⁸ Bölgenin misyonerler tarafından çalışma alanı olarak seçilmesi Vital Cuinet'in verdiği istatistikleri doğrulamaktadır. Bunun yanı sıra Cuinet'in bölgedeki gayrimüslim nüfusu fazla gösterme çabaları da göz önünde bulundurulmalıdır. Tüm bu etkenlere rağmen okul sayıları arasında çok büyük farklar bulunmamaktadır.

4. 1915 Gayrimüslim Okulları Raporu

Osmanlı Devleti'nce gayrimüslim eğitim kurumlarının denetlenmesi ve kontrol altında tutulması gerekçesi ile farklı zaman dilimlerinde raporlar hazırlanmıştır. Yer vereceğimiz rapor Tokat bölgesini de kapsayıp, bir teftiş ve denetim, kontrol raporu olarak düzenlenmiştir. Adı geçen raporun⁶⁹ altı sayfadan oluştuğu ve başlığı “1330 Sene-i Maliyesi Zarfında Sivas Vilayetinde Kâin Mekatib-i Gayrimüslime Teftişatı”dır. Raporun bitiminde dönemin Maarif Müdürünün mührü bulunmaktadır. Teftişin bitimiyle birlikte rapor, 26 Ekim 1915'te yazıya geçirilmiş ve yayımlanmıştır.⁷⁰ Sivas vilayeti Tokat sancağındaki, gayrimüslim okullar hakkındaki rapor, tasnif edilmiş şekli ile Tokat sancağı ile ilgili bölümü aşağıda sunulmuştur.

“1330 sene-i maliyesi zarfında Sivas Vilayetinde Kâin Mekatib-i Gayrimüslime Teftişatı

⁶⁷ 1302 H., Sivas Vilayet Salnamesi, s.455.

⁶⁸ Aydın, age, s.52.

⁶⁹ BOA MF.HTF 3/3 9/Z/1333 (Teftişle ilgili belgenin ilk sayfasına Ek yer verilmiştir) Raporun aslına Başbakanlık Arşiv belgelerinde ulaşılamamış. Seyit Taşer'in makalesinden eklenmiştir.

⁷⁰ Taşer, agm., s.411.

“Bizeri (Akbelen) Ermeni Mektebi, Tokat’a bağılı Bizeri nahiyesinde merkezi olan yukarıdaki Mekteb Bizeri Manastırı dâhilinde bir odadan ibaret olup muallimi ise altmış yaşında bir kimsedir. Usul-ı atika (Evkaf Nezareti’ne bağılı olan sıbyan mektebi) üzere icra-yı tedrisat eylemektedir. Yirmi kadar talebesi vardır.

Tokat Oskiyani İdadisi, ruhsat-ı resmîyeyi merbuttur. Yedi senelik idadi derecesindedir. Müdür ve muallimlerinin ehliyetnameleri kâmilen musaddıktır. 35 talebesi vardır.

Nersesyan ve Seropyan Ana Mektepleri, Mukaddema ayrı ayrı birer bina dâhilinde iken bu defa birleştirilmiştir. Zukûr⁷¹ ve inâs⁷² muhtelittir. Dört yüz kadar talebesi vardır.

Tokat Musevi Mektebi, Musevi mabedine muttasıl bir oda mahduden Mektep ittihaz olunarak, zukûr ve inâs kırk talebe bulunmakta olduğı tahkikat-ı vaki cümlesinden bina görülmüş ise de muallim ve talebesi görülememiştir. Ruhsatname ve muallim hakkında takibat-ı lâzîmede bulunulacaktır.

Tokat Rum Zukûr ve İnâs Mektebi, Bu mektep Rum Kilisesi civarında bir haneden ibarettir. Ahval-i hazıra dolayısıyla mesdud bulunmaktadır. Yüz kayıtlı talebesi vardır. Ruhsat-ı resmîyeyi merbuttur.

Tokat Ermeni Protestan Mektebi, Mektep ibtidai ve rüşdi derecesindedir. Ruhsat-ı resmîyeyi merbuttur. Bir muallim idaresinde bulunur. 8 inâs ve 28 zukûr talebesi vardır.

Tokat Ermeni Katolik Zukûr Mektebi, Bu mektep Ermeni Katolik kilisesine ait bir bina dâhilinde müceddiden açıldığı anlaşılmakla tahkik 314 tarihinde müstahsil bir ruhsatnameye istinad eylediğı ve Cizvit Mektebindeki talebenin getirildiğı tahakkuk etmiş ve seddine ait muameleye tespît Sivas’a avdetten sonra resmen kapatılmıştır.

Tokat Ermeni Katolik İnâs Mektebi, Bu mektep öteden beri mevcuttur. 314 tarihli ruhsatnamesi vardır. İbtidai rüşdi derecesindedir. Tedrisat gayet mahdud olup nakış ve dikiş derslerine ehemmiyet verilmemektedir. Yüz elli kadar talebesi bulunmaktadır. Yedi muallimesi olup cümlesi Katolik rahibelerinden ibarettir.

Rum Mektebi, zukûr ve inâs Rum talebesinin tahsil ve terbiyesine mahsus ve kiliseye muttasıl bir bina mevcut ise de şu anda hazır olmaması dolayısıyla muallim ve muallime bulamadıklarından bu sene mesdud bulunmuştur. Rum ve Ermeni zukûr ve inâs Protestan çocuklarının muhtelit olarak tahsil ve terbiyelerine mahsus olan bu mektep binasına esasen Protestan kilisesi vaizi olan Tarsus ve Merzifon Amerikan kolejlerinden mezun bulunan Pavlos Pavlides nam-ı zatın idaresinde olup, üç muallim ile icra-yı tedrisat eylemektedir. Mecmuu talebesi seksendir.

Erbaa Zukûr Ermeni Mektebi, ibtidai ve rüşdi derecesinde ise de bu sene açılmamıştır. Tahkikata göre altı sınıf ve 210 talebesi olduğı anlaşılmaktadır.

Erbaa İnâs Ermeni Mektebi, gayet havadar ve açık bir mahalde vasi bir bina dâhilinde bulunan bu mektep üç muallim tarafından idare edilmekte olup, altı sınıf ve 110 talebesi vardı. Talebatın müktesabâtı ve nakış ve el işlerinin maharetleri emsaline nispeten derecesi yüksektir.

Niksar Zukûr ve İnâs Ermeni Mektebi, bir bina dâhilinde olup ayrı ayrı muallim ve muallimleri vardır. 300 zukûr ve 200 kadar inâs talebesi var ise de bu sene mektep açılmamıştır.

⁷¹ Zikûr: Erkek, TDK, <https://sozluk.gov.tr> (06.05.2022).

⁷² İnâs: Kız, TDK, <https://sozluk.gov.tr> (06.05.2022).

Niksar Zukûr ve İnâs Rum Mektebi, Rum mahallesinde müstakil ve zukûr ve inâs muhtelit bir mekteptir. İbtidai rüşdi derecesinde talebesi aynı mektepten mezun ve tahsili mahdud bir muallimi vardır. Üç sınıfı ve 32 zukûr ve 20 inâs talebesi mevcuttur.

Ermeni Nersesyan Zukûr ve İnâs Mektebi, ayrı ayrı birer mektep olup dereceleri ibtidai ve rüşdidir. Her ikisinin mevcudu 350'dir. Muallimin ve muallimatı hazır olmadığından bu sene tevzif edilemediğinden dağılmıştır. Mevcut olanları da gayr-ı muvazzaf ve binaen aleyh devamları da gayr-ı muntazamdır.

Zile'de yirmi kadar Rum hanesi olduğu halde isticar edilen bir hane mektep ittihaz edilmiştir. 8 inâs 9 zukûr olmak üzere 17 talebesi vardır. Muallimleri Akdağmadeni kolejinden mezun (Fanitus) Efendidir. Bu muallime dokuz ay tedris için otuz Osmanlı lirası verilmektedir ki şayan-ı kayd ve tezkar olarak hane başına 5,1 lira düşmektedir.

Zile Ermeni Mektebi, Rüşdi derecesindedir. Zukûr ve İnâs muhtelittir. İdadi derecesine terfii istenilmektedir. 250 erkek öğrenci ve 120 kız öğrencisi mevcuttur. Zukûr kısmı bir müdür ile dokuz muallim ve inas kısmı bir müdire ile üç muallim idaresindedir. Mekteb birer müdire ve dörder muallimli ilk kısmı sıbyan ve ana sınıflarda mevcut olup, Zukûr ve İnâs 300 talebesi vardır. Devr-i teftişimiz sene başı yortularına tesadüf etmekle talebenin derece-i tahsil ve müktesebatı görülmemiştir.”⁷³

Raporda Tokat sancağına bağlı bulunan Erbaa, Niksar, Zile kazalarındaki gayrimüslim okullarından bahsedilmektedir. 1914 senesinde Tokat sancağı üzerinde yaşayan nüfus, Rum, Ermeni, Musevi olarak şekillenmekte ve bu azınlıklara ait okullar ile ilgili bilgilere yer verilmektedir.

Bizeri nahiyesindeki okul Bizeri manastırının bir parçasıdır. Eğitmenin altmış yaşlarında muhtemelen Manastırın görevlilerinden bir din adamı olduğu belirtilmiştir. Manastır olması nedeniyle eğitim eski usuller ile devam etmekte, eğitimin derecesinin ibtidai olduğu anlaşılmaktadır. Rapora göre Tokat merkezde yer alan Tokat Oskiyani idadisi resmi ruhsatlı olup 35 öğrencisi mevcuttur. Nersesyan ve Seropyan Ana Mektepleri ise farklı binalarda eğitim verirken birleştirildiği ve okulun 400 kadar öğrenciye eğitim verdiği görülmektedir. Raporda Musevi okulunun 40 öğrencisi olduğu iddia edilmesine rağmen, gerekli yetkililere ulaşılmaması sonucunda, araştırılması gerektiği belirtilmiştir.

Tokat Ermeni Protestan Mektebi ve Tokat Rum Zukûr ve İnâs okulunun resmi ruhsatlı olduğu belirtilmektedir. Tokat Ermeni Katolik Zukûr okulunun Cizvit okuluna çevrilmesi sonucu kapatıldığı görülmektedir. Resmi makamlara bu durumda ne yapılması gerektiği sorulmuş⁷⁴ ve izin verilmemiştir.⁷⁵ Osmanlı arşiv belgelerine göre, ruhsatsız

⁷³ MF.HTF-Maarif Nezareti. Heyeti Teftişkiye Kalemî 3/3-1333.

⁷⁴ BOA DH.MKT. 13/3, 1310/N/25.

⁷⁵ BOA DH.TMIK.M.. 75/1, 1317/C/01-9.

okullar ve başka isimler ile ruhsat alan okullar yapılan denetimler ile tespit edilerek kapatılmıştır.⁷⁶

Erbaa'da bulunan erkek okulunun ilk ve orta kademelerinde eğitim vermesine rağmen, sözü geçen tarihte açılmadığı kaydedilmektedir. Kız okulu, ders programında nakış, el işleri derslerinin bulunduğu görülmektedir. Niksar kazasında ise hem Rum hem Ermenilere ait okullar mevcuttur. Rum okulu ilk ve orta dereceli eğitim vermekte, öğretmenlerinin bu okullardan mezun olduğu belirtilmiştir. Ermenilere ait okul ise açılmamıştır.⁷⁷ Niksar kazasında açılmak istenen kız ve erkek İbtidaisi için iane toplanmıştır.⁷⁸

Arşiv belgelerine göre Niksar kazasına Ermeni gençler için yapılması talep edilen Rüşdiye Okulu yaptırılmış ve bu okula Türkçe öğretmen tayin edilmiştir.⁷⁹ Osmanlı Devleti gayrimüslim vatandaşların taleplerini değerlendirmiş, bu okulları kontrol edebilmek amaçlı öğretmen tayin etmiş, hazırlattığı raporlar ile teftiş etmeye gayret etmiştir.

Tokat sancağındaki bir başka merkez ise Zile'dir. Zile'de bulunan Rum okulunda kız ve erkek karma eğitim verilmektedir. Eğitmeni Akdağmaden Koleji'nden mezun Fanitus Efendi olduğu belirtilmiştir. Akdağmaden'de bulunan okul Amerikan Board misyonerlerine ait bir okuldur. Sözü edilen bu okulun diğer okullardan farklı olarak ücretli olduğu görülmektedir.

Zile Ermeni okullarında sıbyan, ilk ve orta kademede eğitim verilmekte iken, lise kademesinde de eğitim faaliyetleri yürütülmesi için devlete resmi müracaatta bulunulduğu görülmektedir. Okullar erkek ve kız okulu olmak üzere ayrıdır. Kız ve erkek okullarında eğitim müfredatı birbirinden farklıdır. Bölgedeki diğer okullar Zile, Niksar, Erbaa'da dahil olmak üzere kızlara ait Ermeni okullarında dikiş, nakış, el işleri gibi dersler okutulmaktadır. Osmanlı Devleti tarafından, Zile kazasında bulunan erkek ve kız Ermeni okulları yeniden inşa edilmiştir.⁸⁰ Arşiv belgelerinde kız ve erkek Ermeni okulunun harap durumda bulunması nedeniyle ruhsat verilerek tamirâtı yaptırıldığı

⁷⁶ BOA DH. ŞFR. 446/72, 1330/T/2-1.

⁷⁷ BOA BEO. 1914 143532 1320/C/03-1.

⁷⁸ BOA DH.MKT 1158/73, 1325/S/24-2.

⁷⁹ BOA MF.MKT. 17/75, 1291/M/14-1.

⁸⁰ BOA BEO. 1693/126929, 1319/R/05-1.

belirtilmiştir.⁸¹ 1914 Sivas vilayeti Tokat sancağındaki gayrimüslim okullar hakkındaki raporun daha somut halde incelenmesi bakımından aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

Tablo 5: 1914 Sivas Vilayeti Tokat Sancağındaki Gayrimüslim Okullar Hakkındaki Rapor

	Okul İsmi	Öğretmen	Öğrenci		Derecesi
			İnâs	Zukûr	
Tokat Merkez	Bizeri Ermeni Okulu	1	20		İbtidai
	Tokat Ermeni Oskiyani Okulu	-*	35		İdadi
	Nersesyan ve Seropyan Ana Okulu	-	400		Sıbyan
	Tokat Ermeni Protestan Okulu	-	8	28	İbtidai-Rüşdi
	Tokat Ermeni Katolik İnâs Okulu	7	150		İbtidai-Rüşdi
	Tokat Rum Okulu	-	72	71	İbtidai
	Tokat Rum Zukûr ve İnâs Okulu	3	80		-
	Tokat Musevi Okulu	1	40		İbtidai
Erbaa	Erbaa Zukûr Ermeni Okulu	4		210	İbtidai-Rüşdi
	Erbaa İnâs Ermeni Okulu	3	110		-
Niksar	Niksar Zukûr ve İnâs Ermeni Okulu	-	200	300	-
	Niksar Zukûr ve İnâs Rum Okulu	-	20	32	İbtidai-Rüşdi
	Ermeni Nersesyan Zukûr ve İnâs Okulu	-	350		İbtidai-Rüşdi
Zile	Zile Rum Zukûr ve İnâs Okulu	1-Fatinus Efendi	8	9	Ücretli 9 ay için 30 lira kişi başı 5,1 lira
	Zile Ermeni Zukûr Okulu	10		250	Rüşdi
	Zile Ermeni İnâs Okulu	4	120		Rüşdi
	Zile Ermeni Ana Okulu	4	300		Sıbyan

* “-” Arşiv kayıtlarında bu tarihlere ait sayı bilgisine yer verilmemiştir.

Yukarıdaki raporda 1914 yılında Tokat merkez ve kazalarındaki okul ve öğrenci sayıları hakkında bilgi verilmektedir. Okullarda bulunan öğretmen ve öğrenci profilleri hakkında fikir vermesi amacı ile o tarihlerde çekilmiş bazı fotoğraflara aşağıda yer verilmiştir. Resim 2’de 1912 tarihli Tokat merkezde bulunan Ermeni anaokulu öğrencileri ve öğretmenlerini resmeden fotoğraf mevcuttur. Öğretmenlerin özenli giyimleri, çocukların bakımlı oldukları dikkat çekmektedir. Resim 3’te verilen fotoğraf ise

⁸¹ BOA ŞD. 1808/4, 1319/M/25-6.

Niksar’da bulunan Mınatsaganyan terzilik okulundan bir kareidir. Tokat bölgesinde yer alan Kız okullarında biçki dikiş, ev yönetimi gibi dersler verilmektedir. Diğer fotoğraflar ise 1922 tarihine ait Tokat merkezde bulunan kız ve erkek Ermeni okullarına aittir.

Resim 2: Tokat Ermeni Anaokulu Öğrencileri ve Öğretmenleri, 1912

Resim 3: Mınatsaganyan Terzilik Okulu, Dikiş makinasının yanında okulun kurucusu İsguhi Mınatsaganyan yanında kızı Hayganuş, 1913⁸²

⁸² Agop Arslanyan, *Adım Agop Memleketim Tokat*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.197 (Resim 2 ve resim 3).

Resim 4: Azkayin Sırpots Vosgiyants Cemaranyan Yevtogyo (Tokat Sırpots Vosgiyants Ermeni Okulu).

Resim 5: Azkayin Ağcıgants Varjanyan Yevtogyo (Yevtogyo Ermeni Kız Okulu) Öğrenci ve Öğretmenleri (1922).⁸³

⁸³ Arslanyan, *age*, s.198.

5. Ermeni Patrikhanesi Verilerine Göre Tokat'taki Gayrimüslim Okullar

Ermeni cemaatinin eğitim-öğretim faaliyetleri incelendiğinde İstanbul'un fethinden 18. yüzyılın sonlarına kadar sistemli okul niteliğinde bir Ermeni müessesine rastlanmamıştır. 1790 yılına kadar daha çok dini müesseseler mevcuttur. İstanbul dışında Bitlis civarında ilahiyat, mantık ve felsefe okutulan bir mektep tesis edilmiştir.⁸⁴

1824 tarihinde Ermeni Patriği Karabet Anadolu'daki Ermeni cemaatine gönderdiği bir tamim ile her vilayette mektepler açılmasını emretmiştir. Bu okullarda tatbik edilen tedrisat programında, Ermenice-alfabe, kıraat, dini kıraat, din, Hristiyanlığın esasları, dualar, ilahiler, dört işlem öğretildiği görülmektedir. 1834 tarihli Ermeni patrikhanesi tarafından yapılan bir istatistiğe göre o tarihlerde Anadolu'da 120 Ermeni mektebi yer almaktadır. Tanzimat'tan sonra Ermeni okullarında okutulan dersler çeşitlenmiş, Ermenice gramer ve tahrir, Fransızca, siyasi ve tabii coğrafya, hesap, cebir, hendese, mantık vb. dersler tedrisat programına dahil edilmiştir.⁸⁵

Islahat Fermanı'ndan sonra yayınlanan cemaat nizamnameleri doğrultusunda Ermeni eğitim-öğretim faaliyetlerine ilişkin yeni düzenlemeler getirilmiştir. Ermeni Patrikhanesi Maarif Komisyonu, millet mekteplerinin yönetimine nezaret etmek, ders kitaplarından öğretmenlerin atanmasına, okulların yönetilmesine kadar okullarla ilgili her konudan mesuldür.⁸⁶

Bu çerçevede Patrikhane tarafından düzenli olarak nüfus sayımı da yapılmıştır. Nüfus sayımları neticesinde Patrikhane Ermeni halkın nüfus, ibadet ve eğitim verileri hakkında bilgi sahibi olmuştur. Bu sayımlardan biri de Patrikhane tarafından 1878-1882 yıllarında etnolog Karekin Srvantzdiyants'a yaptırılmıştır. Patrikhanenin daha sonra 1901-1902 ve 1913-1914 yılların arasında da nüfus sayımı yaptırdığı bilinmektedir.

Ermeni Patrikhanesi tarafından bir rahip ve etnolog olan Karekin Srvantzdiyants'a hazırlatılan 1878-1882 yılları arasında Ermeni nüfusu, iktisadi-sosyal durum, dini kurum ve okullar ile ilgili raporun Tokat ile ilgili bölümünde yer alan bilgiler göre; Vartanyan, Vartuhyan, Meryem Ana, Surp Yerrortutyun ve Surp Kevork Okullarında 1400 civarında

⁸⁴ Kenanoğlu, age., s.186.

⁸⁵ Age., s.187-188.

⁸⁶ Ermeni Patrikhanesi Maarif Komisyonu 45. madde: Maarif komisyonu avamdan ve erbab-ı maariftin olarak yedi azadan mürekkep olup vazifesi Ermeni milletin talim ve terbiyesine nezaret ve millet mekteplerinin bir sureti muntazamada bulunmasına dikkat ve erkek ve kız çocuklarının talim ve terbiyesi zımında teşekkül eden şirketlere icra-yı teşvikat ve muavenet ve mektep hacelerinin ıslah-ı alıvalille ve iktidarları ile ehli erbab hâceler yetiştirilmesine ve rnekatib-i mezkureye mahsus ders kitapları tedarik olunmasına ikdam ve gayret etmek hususlarından ibarettir ... " Macit Kenanoğlu, age., s.189

Ermeni öğrenci eğitim görmektedir. Raporda ayrıca Katolik çocuklarının Cizvit misyoner okullarına gönderildiği, 1890'da yaklaşık 170 öğrencinin, bu okullarda eğitim gördüğü belirtilmiştir. Raporda Katolikleştirilmiş Ermenilerin ve farklı cemaatlere mensup kız çocuklarının Kocacık'taki manastırda eğitim gördükleri belirtilmiştir.⁸⁷

Tokat Merkez Kocacık'ta yer alan manastırın öğretmenleri İstanbul Patrikliği tarafından gönderilmiş 3 kız kardeşdir. Manastır ücretli bir kız okuludur. Farklı cemaatlere mensup 50 kız talebesi vardır. Ahlak, resim, nakış okutulan dersler arasındadır.⁸⁸ Aşağıda Kocacık'ta bulunan Rahibe manastırına ait fotoğrafa yer verilmiştir.

Resim 6: Tokat Merkez Kocacık, Anarad Hıgutyun Ermeni Rahibeleri Manastırı⁸⁹

Patrikhane raporu Niksar kalesine bitişik halde bulunan Meryem Ana Kilisesi ile beraber Surenyan Kolejinde 250 öğrencinin mevcut olduğuna yer vermiştir. Raporda Erbaa kazasında Surp İstepannos Kilisesine bağlı birçok eğitim kurumu bulunduğu, Zile kazasında Surp Hagop Kilisesi ve Mesrobyan Okulu da dâhil olmak üzere 3 okulda 600 öğrenci bulunduğu belirtilmektedir.⁹⁰ Tokat merkezde bulunan nahiye ve köylerdeki

⁸⁷ Raymond Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.257 (Alboyacıyan s:485-512, Ağeksandriyan s.350-352, Karpat s:178) asıl kaynaklar Ermenice olduğu için teyit edilmiştir.

⁸⁸ Cuinet, *age*, s.708.

⁸⁹ Kevorkian, Paboudjian, *age*, s.257.

⁹⁰ Kevorkian, Paboudjian, *age*, s.258-259.

nüfus bilgisi, kilise ve okullarının bulunduğu tablo Patrikhane raporuna göre hazırlanmış olup aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 6: 1878-1882 Sayımlarına Göre Tokat Merkezde Yer Alan Nahiye ve Köyler ⁹¹

Konum	Köy	Nüfus	Hane Sayısı	Kilise	Okul
Tozanlısu Vadisi Gazova Ovası yerleşim birimleri	Endiz/Büyükbağlar	280	40	Surp Pırgıç Kilisesi	.*
	Gesera (Gülbekyanların Çiftliği)	100	9	-	-
	Songur/Söngüt (Kalıpçıyanların Çiftliği)	160	25	-	-
	Varaz (Ulaş) (Mermer Ocakları)	90	10	Surp Sarkis Kilisesi	-
	Çerçi (İpekyanların Çiftliği)	220	30	-	-
	Biskürcük (Dereyaka)	550	-	Surp Hagop Kilisesi	-
	Pazar	130	15	-	-
	Kurçi/Gürci (Yazıbağı)	80	10	-	-
Şehrin Güneyi, Artova Vadisi, Yenihan yolu üzeri köyler	Bolis/Bolus (Aktepe) (Antik Verisa)	300	-	Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi	1
	Yartmış/Yakmış	400	40	Surp Kevork Kilisesi	1
	Kervansaray	350	35	Meryem Ana Kilisesi	1
	Çiftliğ/Çamlıbel	326	35	Surp Hagop Kilisesi	1
	Tahtıbağ/Tohtoba	262	25	Meryem Ana Kilisesi	1
	Gedeğaz/Dereagzı	308	30	Surp Sarkis Kilisesi	-
Şehrin Doğusunda Tokat'ı Niksar'a Bağlayan yol üzeri köyler	Krikores/Kirkoros	600	-	Meryem Ana Kilisesi- Surp Hagop Kilisesi	2
	Bizeri/Akbelen ⁹²	280	34	-	-

* “-” Arşiv kayıtlarında bu tarihlere ait sayı bilgisine yer verilmemiştir.

Raporda Tokat merkezi üç bölgeye ayrılmış, birinci bölge olan Gazova’da sekiz yerleşim yerinde yaklaşık 139 hanede 1.610 kişi belirtilmiştir. Ayrıca üç aktif kilise gösterilmiştir. Şehrin güneyi Artova vadisinde altı yerleşim yerinde yaklaşık 165 hanede

⁹¹ Kevorkian, Paboudjian, *age*, s.258, (Tokat sancağı Niksar kazası için Ermenilerin sayısını Patrikhane tarafından 3.183 olarak verilmektedir. Erbaa sancağı için Ermenilerin sayısı Cuinet tarafından 3.704, Zile sancağı için Ermenilerin sayısı 2.921 olarak verilmektedir).

⁹² “1022-1027’de Senekerim Ardżıruni ve oğullarının kurduğu ve en son 1842’de restore edilen Surp Hovhan Vosgeperan Manastırı’nın (Eski Surp Nişan Manastırı) yakınında yer almaktadır. Anlatılanlara göre Aziz Hovhan Vosgeperan’ın naaşı 27 Ocak 438’de, İmparator II. Theodosius’un emriyle İstanbul’a gönderilmeden önce kısa bir süre buraya gömülmüştür. Manastırda muhafaza edilen yeşil mermerden mezar taşı, bu kutsal kalıntının şifa gücüne inanan Müslümanlar dahil pek çok hacı tarafından o dönemde yılda iki kez ziyaret edilmektedir.” Raymond Kevorkian, Paul B. Paboudjian, *age*, s.257.

1.946 kişi bulunmaktadır. Her yerleşimde kilise ve okul bulunduğu görülmektedir. Şehrin doğu tarafında iki köyde yaklaşık 880 nüfus bulunduğu burada mevcut iki okulun olduğu görülmektedir. Raporda kiliselere bitişik bu okullarda eğitim gören öğrenci sayılarına yer verilmemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi köylerde yer alan kiliselerin bir odaları sınıfa çevrilerek okul olarak kullanılmaktadır. Mevcut okulların öğretmenleri kilise görevlileridir.

Ermeni Patrikhanesinin 1913-1914 yılları arasında gerçekleştirdiği bir diğer nüfus sayımına göre, Tokat ve ilçelerinde toplam Ermeni nüfusu 32.271 civarındadır. Yine bu dönemde faaliyet gösteren 18 okulda, toplam 3.175 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda Ermeni Patrikhanesi tarafından gerçekleştirilen 1913-1914 nüfus sayımı verilerine yer verilmiştir.

Tablo 7: Ermeni Patrikhanesi'nin Nüfus Sayımı Tablosu (1913-1914)⁹³

Tokat Sancağı	Yerleşim	Nüfus	Kilise	Manastır	Okul	Öğrenci	Göçmen
Tokat	18	17.480	17	2	11	1.400	.*
Niksar	3	3.560	3	-	2	715	-
Erbaa	9	6.948	6	-	2	460	-
Zile	4	4.283	2	-	3	600	-

* “-” Arşiv kayıtlarında bu tarihlere ait sayı bilgisine yer verilmemiştir.

Tabloya göre 1913-1914 tarihlerinde Tokat sancağında 18 okulda 3.175 Ermeni öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. Ayrıca rahibeler yönetiminde iki adet manastır mevcuttur. Ermeni okullarında eğitim gören başarılı öğrenciler, piskoposluk bölgelerinin ya da Ermeni Maarif Komisyonu’nun merkezi kasasının sağladığı burslar sayesinde öğrenimlerine devam etmek üzere İstanbul’a gönderilmişlerdir. Bu öğrencilere mezun olduktan sonra birer eğitimci olarak taşraya dönme zorunluluğu getirilmiştir. Bu durum Ermeni patrikhanesi ve misyoner gruplar arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Çalışmanın pek çok yerinde bu detaya değinilmiştir. Yerel Ermeni ve Rum okullarının eğitimcileri daha önceleri bağlı bulundukları cemaatlerin eğitimcileri iken sonraları misyoner eğitimciler haline dönüştüğü görülmektedir. Yerel Ermeni ve Rum okullarının eğitimcileri misyoner öğretmen okullarında yetiştirilmiştir. Bu okullar Van, Harput, Amasya Merzifon, İstanbul ve Antep’te bulunmaktadır. Kolej ve lise hocaları ise İstanbul Robert Koleji, Harput Fırat Koleji, Merzifon Anadolu koleji veya Avrupa’daki eğitim

⁹³ Kevorkian, Paboudjian, *age*, s.62.

kurumalarında eğitim almış kişilerden seçilmiştir.⁹⁴ Taşradaki başarılı öğrenciler öğretmen okullarında iyi eğitim almalarının yanı sıra ideolojik olarak da eğitilmektedir.

1914 Sivas vilayeti Tokat sancağındaki gayrimüslim okullar hakkındaki raporda toplamda gayrimüslim okullarında eğitim gören öğrenci sayıları 2.813 olarak verilmiştir. Raporda verilen toplam öğrenci sayısı Ermeni, Rum, Yahudi halkı kapsamaktadır. Ermeni Patrikhanesi tarafından yapılan sayımda verilen istatistik bilgi ise 1913-1914 tarihlerinde Tokat sancağında 18 okulda 3.175 öğrenci şeklindedir. Patrikhane verileri ve Sivas vilayet salnamesi verilerinin uyuşmaması iki duruma işaret etmektedir. Sözü geçen Ermeni ve Rum okullarının ruhsatlı olmadığı, öğrenci sayıları hakkında verilen bilgilerin yanlış girilmiş olabileceği yönündedir. Diğer bir seçenek ise patrikhanenin nüfus, okul ve öğrenci sayılarını raporunda yüksek göstermiş olmasıdır.

Azınlık kavramı başlığı altında toplamış olduğumuz dört alt başlıkta gayrimüslim okulları ve öğrenci sayılarına dair veriler paylaşılmıştır. Sunulan raporlar dâhilinde karşılaştırmalar yapılarak gayrimüslim okul ve öğrenci rakamlarının uyuşmama nedenlerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Birinci bölüm 1880-1903 yılları arası Sivas Vilayet salnameleri raporlarında yer alan bilgiler ışığında hazırlanmıştır. Vilayet salnamelerindeki verilerde zaman zaman eksiklikler gözlenmiştir. Bu nedenle Okul isimleri, öğrenci sayıları ve ruhsat bilgilerine ulaşmak için incelediğimiz 1899 Maarif salnamesi raporlarında ise daha net bilgilere ulaşılmıştır. Maarif salnamesi Tokat merkez ve kazalarında ruhsatlı olarak eğitim veren ibtidai derecesindeki okullarda yaklaşık 1.635 öğrenci eğitim görürken, rüştiye derecesindeki okullarda 810 öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmiştir.

İkinci bölümde 1880-1892 tarihleri arasında Anadolu'yu gezerek vilayet, sancak ve kazalara dair coğrafi ve demografik bilgiler toplayan misyoner gezgin Vital Cuinet'in notlarında yer alan Tokat ve civarına ait gayrimüslim okul sayılarına değinilmiştir. Vital Cuinet'in verilerinin izahı için tablolar oluşturularak söz konusu veriler somutlaştırılmıştır. Cuinet'in verilerinden yola çıkarak hazırlanan tabloya göre Tokat merkez ve kazalarında ibtidai derecesindeki çeşitli cemaatlerden 1.950 öğrenciye eğitim verildiği görülmektedir.

Vital Cuinet'in verileri ve 1899 Maarif salnamesi karşılaştırıldığında öğrenci sayılarının örtüşmediği görülmektedir. Maarif Salnamesinde ibtidai derecesinde öğrenci

⁹⁴ Kevorkian, Paboudjian, *age*, s.81.

sayısı 1.635 olarak mevcutken, Vital Cuinet 1.950 olarak göstermiştir. Bu durum Vital Cuinet'in bölgede bulunan gayrimüslim nüfusu fazla gösterme çabaları olarak açıklanmış yanı sıra salname verilerinin zaman zaman eksik verilmesi de göz önünde bulundurulmuştur.

Üçüncü bölümde Osmanlı Devlet arşiv belgelerinde yer almakta olan Maarif Nezareti tarafından hazırlanan 1914 Gayrimüslim Okulları Raporu bilgilerine yer verilmiştir. Raporda yer alan bilgiler, somutlaşması amacıyla tablo haline getirilmiştir. Sözü geçen rapor, öğrenci sayılarının yanı sıra okullar ile ilgili genel bilgilere de yer vermektedir. Raporda Tokat merkez ve kazalarında yaklaşık 2.770 gayrimüslim öğrenciye eğitim verildiği belirtilmiştir.

Dördüncü olarak Ermeni Patrikhanesi tarafından üç defa gerçekleştirilen nüfus sayımı verilerine değinilerek gayrimüslim okul ve öğrenci sayılarına değinilmiştir. 1878-1882 yıllarında etnolog Karekin Srvantziyants'a yaptırılmış olan nüfus sayım istatistiklerine göre 1.400 civarı Ermeni öğrencinin eğitim gördüğü toplamda ise gayrimüslim öğrenci sayısının yaklaşık 2.470 olduğu belirtilmektedir. 1913-1914 yılları arasında gerçekleştirilen nüfus sayımı verilerinde ise Tokat merkez ve kazalarında 18 okul ve 2 manastırda 3.175 Ermeni öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmiştir. 1914 yılı Sivas Vilayeti Gayrimüslim okul raporları ile karşılaştırıldığında hem okul sayılarının hem öğrenci istatistiklerinin birbirinden uzak olduğu belirtilmiştir. Bu durumun gerekçeleri arasında bazı okulların ruhsatsız olabileceği ve Ermeni patrikhanesinin bölgedeki Ermeni nüfusunu fazla gösterme çabaları olarak açıklanmıştır.

1880-1915 tarihleri arasında Tokat'ta yer alan Müslüman okul ve öğrenci sayılarına değinmek konunun netleşmesi bakımından önemlidir. Tokat sancağında yer alan Müslümanların sayısının gayrimüslimlere oranı yaklaşık olarak % 15 civarındadır. 1880-1888 yılları arasında salname verilerine göre Tokat merkezde sıbyan okullarının sayısının her yıl 13 olarak sabit kaldığı görülmektedir. 1903 yılında 156 adet Müslüman sıbyan okulu bulunmakta fakat öğrenci sayıları salnamede yer almamaktadır. Rüştîye Mektebi ise bir adet olarak verilmiştir. 1882 yılında Müslüman rüşdiye okullarında 76 öğrenci 3 öğretmen mevcutken, 1883 yılında 80 öğrenci 3 öğretmen 1903 yılında 521 öğrenci 5 öğretmen ile eğitim verilmektedir. Aynı zamanda Tokat merkezde yıllara göre

14-15 civarında medrese bulunduğu görülmektedir.⁹⁵ 1903 yılında sıbyan okul sayılarının 156 ve Rüştîye öğrenci sayısının 521'e yükselmesi salname bilgilerinin güncellenmemesi ve aynı rakamların her yıl yazılması olarak yorumlanmaktadır.⁹⁶

1.2. YABANCI KAVRAMI

Yabancı kelimesi, toplumun kültürünü ve dilini bilmeyen ve de toplumun dışında bulunan kimse olarak tanımlanmaktadır. Hukuk açısından ise içinde belirli bir süre yaşadıkları devletin varlığına rağmen o devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olmayan gerçek veya hükmi şahıs manasında kullanılmaktadır.⁹⁷ Yabancılar, üzerinde yaşadığı devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olmamaları nedeni ile vatandaş olanlar ile aynı haklara sahip değildirler. Yabancıların devlet içindeki konumları yabancı hukukunu oluşturmaktadır. Yabancılar hukuku, bir ülke içinde yaşayan yabancıların o ülkede tabi olması gereken kurallar bütünüdür. Osmanlı Devleti'nde yabancılar ile ilgili hukuki düzenlemeler kapitülasyonlar ile belirlenmiştir. Kapitülasyonlar ile verilen adli, idari, ekonomik imtiyazlar yabancılar ile ilgili düzenlemelerin temelini oluşturmuştur.⁹⁸

Osmanlı Devleti içerisinde azınlık ve yabancı okullarının açılışı İstanbul'un fethinden sonra peyder pey gerçekleşmeye başlamıştır. Gayrimüslim vatandaşlar dini haklarının yansımaları olarak çeşitli eğitim kurumları açmışlardır. Gayrimüslim eğitim kurumlarının öğretmen ihtiyacı, yine bu kurumlarda eğitim almış öğrencilerden karşılanmaktadır.⁹⁹ Böylece gayrimüslim halkın inançları doğrultusunda eğitim aldığı görülmektedir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde yaşayan gayrimüslim tebaanın eğitim haklarını koruduğuna işaret etmektedir.

İlk bakışta geçerli bir neden gibi görünen okul açma hakkı, yabancıların devreye girmesi ile başka bir boyut kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve askeri zayıflama dönemine girdiğinde gayrimüslim eğitim kurumları misyoner faaliyetler ile desteklenmiştir. Mevcut gayrimüslim okulları ve yeni açılan yabancı okulların sayısı ve faaliyet şekilleri incelendiğinde, eğitim ve öğretim dışında farklı çalışmaların da

⁹⁵ 1298 H. a.g.sln., s.124, 1300 H. a.g.sln., s.120, 1301 H. a.g.sln., s.122-203., 1302 H. a.g.sln., s.412, 1321 H. a.g.sln., s.241.

⁹⁶ Genç, age, s.34.

⁹⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1969, s.319.

⁹⁸ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s.31.

⁹⁹ Zengin, age, s.614.

yürütüldüğü görülmektedir. Bu çalışmalar yabancılar tarafından, azınlıkların kendi etnik kimlikleri üzerinden milliyetçilik etkisini ortaya çıkartma çabalarıdır.

Osmanlı Devleti bu süreçte raporlar hazırlatarak yabancı okulları denetim altına almak istese de başarılı olamamıştır. Osmanlı Devleti, açılmasına izin verdiği kurumları denetleme ve kontrol altında tutmak için bazı dönemlerde teftişte bulunmuş, müfettişler göndermiş, raporlar hazırlatmıştır. 1891 senesinde yetkililerin Sultan Abdülhamid'e takdim edilmek üzere hazırladığı Beyrut Raporu bunlar arasındadır. Bir başka rapor ise Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı Devleti'ndeki yabancı okullarla ilgili raporudur. Bu raporda, yabancı ve azınlık okulları incelenmiştir. Sözü geçen okullarda öğrenci sayıları, ruhsat verilip verilmediği ile ilgili durumları, eğitimin niteliğine dair bilgiler yer almaktadır. Düzenlenen bu raporlar ile Osmanlı Devleti, açılmasına izin verdiği gayrimüslim okulları kontrol altında tutmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır.¹⁰⁰

1. Yabancı Okulların Açılmasında Etkili Olan Faktör: Misyonerlik

Misyon, gönderme anlamında kullanılan “missio” teriminden türemiş Latince bir kelimedir. Gönderme terimi, bir kişinin dini veya din dışı bir faaliyetle görevlendirilmesi anlamına gelmektedir. Misyon, kişinin dinini diğer insanlara anlatarak bir inanç haline getirme üzerine organize çabaya verilen isimdir.¹⁰¹ Misyon faaliyetleri evrensel dinlerin hemen hepsinde mevcuttur. Hristiyan inancında misyon, Tanrı'nın İsa'yı göndermesi ile başlamakta, İsa'nın da havarilerini göndermesi ile devam etmektedir. Bu bağlamda misyon kilisenin yaşaması için temel bir açılım olarak yorumlanmaktadır.¹⁰²

Misyon faaliyetleri ilk olarak Hristiyan olan bölgelerde mezhepsel olarak yürütülmektedir. Daha sonraları diğer dinlere mensup toplumlara yönelmiştir. Misyonun yayılım amacı, inancın propagandasını yapmak ile başlamış ve Tanrı'nın krallığı düşüncesini yaymak ile devam etmiştir. İnanmayanları Hristiyanlaştırmak gayesi neticesinde, mensup toplayınca yeni kiliseler tesis edilmiştir.¹⁰³ Bu gaye doğrultusunda İncil'in yayılmasını organize ve idare eden din görevlilerine misyoner denilmektedir. Bir başka ifade ile Hristiyanlığı yaymak için görev alan, rahip, papaz ve din görevlilerine misyoner denir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Taşer, agm., s.409.

¹⁰¹ Aykıt, age., s.2.

¹⁰² Age., s.6.

¹⁰³ Age., s.10.

¹⁰⁴ Remzi Kılıç, “Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *TÜBAR-XIX-/2006*, s.328.

Havariler döneminden günümüze kadar gelen dönemde misyon-misyonerlik, İncil öğretmek, Hristiyan olmayanları bu dinin inanırı yapmak, ya da mezhepler arası geçiş şeklinde gerçekleşmiştir. Misyonerliğin ortaya koyma şekilleri, insani yardım, tıbbi bakım, okul, hastane, yetimhane gibi araçlar ile uygulamaya konulmuştur.¹⁰⁵

Misyonerliğe dinler arasında teşkilatlı olarak ilk önce Hristiyanlık başvurmuş bu nedenle “Misyon-Misyonerlik” denince ilk akla gelen “Hristiyan Misyonerliği” olmuştur. Misyonerlik, din görevlilerinin inanç propagandası yapmak üzere dini teşkilatlar tarafından çeşitli bölgelere gönderilmesidir. Misyonerler ticari ve siyasi olarak desteklenmişlerdir. Misyonerler yalnız ruhbanlardan oluşmamakla birlikte kadınlardan da seçilmektedir. Misyonerler dini vaazlar, eğitim işleri, tercümeler ve kitap baskıları yaparak faaliyet yürütmektedir.¹⁰⁶

İsa’da itibaren Hristiyanlık dininin önemli dönemleri olmuştur. Misyonerliğin günümüze uzanan süreci Hz. İsa sonrası havariler ile devam etmiştir. Dolayısıyla ilk misyonerler havariler denebilir. Süreç Pavlus ile devam etmiştir. Pavlus, Anadolu’dan Asya’ya ve Yunanistan’a kadar ulaşmış, Hristiyanlığı teşkilatlandırmıştır. Roma’nın kentlerinde Hristiyanlığı yaymıştır. I. Konstantin’in (306-337) Hristiyanlığı kabul etmesi ile misyonerlik hız kazanmıştır. Konstantin’in İstanbul’u “Yeni Roma” adı ile başkent yapması ve 325 yılında düzenlenen İznik’te yapılan konsil Hristiyanlık için çok önemlidir. 9. yüzyıl itibari ile Hristiyanlık Avrupa’da yayılmaya başlamış, İstanbul Rum Kilisesi misyonerler sayesinde Avrupa’nın kalan kısımları ve Rusya tamamen Hristiyanlaşmıştır.¹⁰⁷

Misyonerler, Hristiyanlık Avrupa’da yayıldıktan sonra, yeniçağda 16. yüzyıldan itibaren Amerika kıtasının keşfi ile bu bölgeye yöneldiler. Önce orta ve güney Amerika Hristiyan olmuştur. Misyonerler Hristiyanlık dinini Amerika’dan sonra Uzakdoğu’ya kadar ulaştırıp, Japonya’dan Hindistan’a kadar ulaşmışlardır. 17. Yüzyılda Roma’da kurulan “İman Yayma Cemiyeti” misyonerlik faaliyetlerine yön vermiştir. 19. yüzyıl ve 20. Yüzyıllarda misyonerlik büyük bir yükseliş göstermiş, Avrupa’nın pek çok ülkesinde Enstitüler kurulmuş çağdaş bilgiler ile donanmış misyonerler yetiştirilmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Kocabaşoğlu, age., s.14.

¹⁰⁶ Kılıç, agm., s.328.

¹⁰⁷ Agm., s.330.

¹⁰⁸ Kılıç, agm., s.331.

Dünyada birçok misyonerlik örgütü kurulmuş ve bu örgütlerde görevlendirilmek üzere pek çok misyoner istihdam edilmiştir. Misyoner teşkilatları din yayma adı altında yalnız Hristiyan olmayan ülkeler değil, Hristiyan ülkelerde de mezhepsel faaliyetler yürütmüştür. Fakat Ortadoğu ve Türk coğrafyaları misyonerlerin özellikle ilgi alanları içerisinde. Gerekçe olarak dini semboller ve kutsal yerler gösterilmiş olsa da Türk bölgelerinin konumu ve stratejik noktaların ortasında olması asıl amaç olarak görünmektedir.

Misyonerler yayılım amaçları doğrultusunda okullar, hastaneler, yetimhaneler ve çeşitli yardım teşkilatları ile misyon faaliyetleri yürütmektedir. Misyon teşkilatları, üzerinde çalıştıkları ülke veya bölgeye göre farklı alanlara yönelimler sağlamak ve teşkilat programları tasarlamaktadır. Misyonerler, dünyanın farklı bölgelerine yayılarak, ulaştıkları coğrafyaların dini durumları, nüfusları, dilleri, kültürleri, yer altı ve yer üstü kaynaklarını inceleyerek, bu bilgileri misyon merkezlerine ve bağlı bulundukları devletlere ulaştırmaktadır.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti içinde; Hristiyan mezhepler arasında Katolik mezhebi tarikatları olan Cizvit, Fransisken, Kupucin ve Lazarist tarikatları Katolik misyoner faaliyetlerini yürütmüştür. Hristiyanlıktaki “Reform hareketi”nden sonra Katolik Kilisesi’nin kendisine çeki düzen verme düşüncesinden hareketle bu tarikatlar ortaya çıkmıştır.

Misyonerlerin Osmanlı Devleti topraklarına gelme sebeplerinden başlıcası, Anadolu’nun yeniden Hristiyanlaştırılması ve İslam dünyasının hâkimiyet altına alınma istekleridir. Katolik misyonerlerin, Roma ve Bizans kiliselerini, Katolik ve Ortodoks mezheplerini birleştirmek, Papa otoritesini yükseltmek, Osmanlı Devleti içinde yaşayan Rum, Ermeni ve Katolik olmayan Hristiyanları Katolik yapmak genel hedefleri arasında sayılmaktadır. Katolik misyonerlerin Osmanlı Devleti’nde faaliyetleri Fransa’ya verilen kapitülasyonlar ile başlamıştır.¹¹⁰

1583 tarihinde Cizvitler, 1626 tarihinde üç kişilik Kapucin misyonerleri Osmanlı Devleti topraklarında İstanbul’a gelen ilk misyonerlerdir. Kapucin misyonerleri, Fransız gemicilere yardım ediyorlar, hastalara, zindan esirlerine Hristiyanlık esaslarını öğretmekte, kısaca Katolikliği yaymaktadır. Kilisenin yanında açtıkları okulda “St. Louis Kapucin Papazları Koleji” Latince, Fransızca, İtalyanca yanı sıra, Türkçe, Ermenice ve

¹⁰⁹ Kocabaşoğlu, age, s.14.

¹¹⁰ Kılıç, agm., s.334.

Rumca dersleri öğretilmektedir.¹¹¹ Misyonerlerin yayılım göstermesinde Fransa gibi diğer devletlerinde etkisi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde misyonerlerin yayılım göstermesinde yabancı devletlerin katkısı büyüktür. Yabancı devletler dini faaliyetler yanı sıra okul açma hakkı da edinince, kendilerine yakın olan gayrimüslim cemaat okullarını himayeleri altına alarak etkilemişlerdir. Burada asıl gaye Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman olmayan toplulukları denetim altına almaktır.¹¹²

Himayeci politikada önemli olan konsoloslukların açılmasıdır. Konsolosluklar yabancı devletlerin daha etkili olmasında önemli yer teşkil etmektedir. Katoliklerin hamisi Fransa, Ortodoksların hamisi Rusya, Protestanların hamisi İngiltere ve Amerika'dır. Böylece Osmanlı Devleti'nde 1700'lü yıllar itibari ile yabancı okullar açılmaya başlamış 1850'li yıllarda yaygınlaşmıştır.¹¹³

Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerine ait çok sayıda gayrimüslim okulları da Osmanlı Devleti'nde yabancı okullar yanı sıra açılmıştır. İlk dönemlerde zararlı olmayan gayrimüslim cemaat okullarında dini eğitim ve dil eğitimi verilmektedir. Osmanlı Devleti'nin gitgide zayıflaması ile gayrimüslim cemaatler eğitim faaliyetlerini ve okul sayılarını arttırarak, kendi menfaatleri doğrultusunda yabancı devletler ile yakınlaşmıştır.¹¹⁴

Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti topraklarına gelişi 18. yüzyılın son çeyreğindedir. Amerikan Board Misyonerleri, 1786 tarihinde İstanbul, 1797 tarihinde İzmir, 1800 tarihinde İskenderun limanlarına ilk olarak gemiler ile gelmişlerdir. Osmanlı Devleti ile 1830 tarihinde imzalanan kapitülasyon antlaşması sonucunda, Amerikalıların Anadolu'daki yayılımı yoğunlaşmıştır. Bu antlaşma ile Amerikalı Protestan misyonerlerin Ermeni Cemaatine yönelik faaliyetleri artmıştır. Protestan misyonerler bu dönemde pek çok Ermeni vatandaşı Protestanlaştırmıştır. Amerikan Board misyonerlerinden Eli Smith ve H. G. Dwight'in, on altı ay sürmüş olan, Anadolu, Ermenistan ve Kuzey İran üzerine yaptıkları misyon seyahati, sonraki yıllarda yapılacak misyoner faaliyetler için bir yol haritası özelliği taşımıştır. Amerikalı misyonerlerin bir başka önemli faaliyetleri de William Goodell ve ailesinin Ermenice bir İncil ile Malta'dan

¹¹¹ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.12

¹¹² Kılıç, agm., s.335

¹¹³ Haydaroğlu, age., s.15

¹¹⁴ Kılıç, agm., s.336

İstanbul'a yerleşmeleridir. Böylece 18. yüzyılın sonlarında Amerikan misyonerler Ermeni cemaatin eğitimi üzerine teşkilatlanmışlardır.¹¹⁵

Anadolu'nun çalışma alanı seçilmesinin önemini ABCFM¹¹⁶ faaliyetlerini 1880 yılı Barlett Raporu'nun ilk cümlesi özetlemektedir. "Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır."¹¹⁷ Bu cümle yalnız ABCFM'nin değil tüm misyoner grupların idealini oluşturmaktadır.

Amerikanlı Protestan (ABCFM) misyonerler 1820 tarihinde Osmanlı'da etkili olan ilk istasyonlarını İzmir'de kurmuşlardır. 1879 yılına gelindiğinde Amerikalı misyonerlerin Anadolu'daki mal varlığı 100 milyon dolar civarına ulaşmıştır. 1914 yılında 1000'den fazla misyonerin doktor ve eğitmen olarak Anadolu'da çalıştıkları bilinmektedir. Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı olarak yayılmış misyonerlerin, mahalli yardımcı sayılarının ise 869 olduğu bilinmektedir.¹¹⁸

2. Misyonerlik Faaliyetlerinde Eğitimin Yeri ve Önemi

Bir toplumun gelişim süreci içinde oluşan tüm maddi ve manevi değerlerin şekillenmesinde en önemli faktör kültürdür. Kültür etkileşimle kuşaktan kuşağa aktarılır.¹¹⁹ Kültürel ve sosyal mirasın, din ve bilimin sistematik olarak nakledilmesinde önemli etkenlerden biri de eğitimidir. Bu gaye ile Misyoner teşkilatlar açtıkları hastane, yetimhane gibi pek çok kurumun yanı sıra okullar açarak dini ve ideolojik amaçlarını yerine getirmişlerdir. Misyonerler teşkilatlandıkları bölgelerde yaşayan halk ile etkileşim kurmuş ve hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti topraklarında önce okullarını açmış gidişata göre de gerek duyarlarsa ruhsat almışlardır.¹²⁰ Misyonerlik için ideoloji ve bilgiyi aktarmanın en etkili aracı okullar olmuştur. Halk üzerinde siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel nüfuz aracı okullardır.¹²¹

Misyonerler okullarında verilen modern eğitim sayesinde Rum ve Ermenilerin sempatisini kazanarak Osmanlı içerisinde kendilerine destekçiler edinmiştir.¹²² Amerikan

¹¹⁵ Kılıç, agm., s.337

¹¹⁶ ABCFM: American Board Of Commissioners For Foreign Missionaries (Amerikan Yabancı Misyonlar Masası) adlı Amerikan Protestan misyoner kurumu, bundan sonra ABCFM olarak kısaltılmış kullanılacaktır.

¹¹⁷ Kocabaşoğlu, age, s.29.

¹¹⁸ Vahapoğlu, age, s.41.

¹¹⁹ TDK, "Kültür", <https://sozluk.gov.tr/>, (03.07.2022).

¹²⁰ Vahapoğlu, age, s.73.

¹²¹ Kocabaşoğlu, age, s.19.

¹²² Mustafa Çabuk, *Kahramanmaraş'ta Faaliyet Göstermiş Olan Misyoner Okullar*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış YL Tezi, 2008, s.10.

Board Misyoner Teşkilatı dış ilişkiler sekreteri James L. Barton Türkiye'deki misyoner okullar için şu ifadeleri kullanmıştır.

“Türkiye’deki bu modern eğitim kurumları bu ülkenin insanlarının yaşam, düşünce, adet ve alışkanlıklarını yeniden biçimlendirmede önemli bir güçtür. Bu okullardan çıkan erkek ve kadınlar bilgi isteyen mesleklerde olduğu gibi iş ve ticarete ön sıralarda yer almaktadırlar. Misyoner okullarının eski öğrencilerinin büyük bir kısmı şimdi Avrupa ve Amerika’nın varlıklı tüccar ve iş adamlarıdır. Bu adamlar vasıtasıyla fabrikalarımızın ürünleri ve Batı’nın makineleri Doğunun bu bölümüne artan oranlarda girebiliyor, bunun karşılığında Türkiye’nin ürünleri de bize ulaşıyor. Sık sık ifade edildiği gibi, Türkiye’deki Amerikan Kolejlerini kurmak ve desteklemek için Amerika’dan gönderilen paranın, bu ülkeyle artan ticaret sayesinde, yüklü faiziyle birlikte fazlasıyla geri ödendiğini söylemek doğru olacaktır.”¹²³

Misyonerler tarafından eğitimin ne denli önemli olduğu açıktır. Eğitim, siyasi, dini, kültürel, her yönden en etkili araç olduğundan misyonerler Anadolu’da okullar açmışlardır. Açılan okullarda önce ruhsatsız eğitim verilmektedir. II. Abdülhamit’e verilen raporda Osmanlı Devleti’nde faaliyet gösteren 392 Protestan okulundan sadece 51 tanesinin ruhsatlı olduğu belirtilmektedir.¹²⁴ Osmanlı Devleti tarafından yapılan denetimler neticesinde ruhsatsız okulların kimi kapatılırken kimi okul için de misyonerler tarafından ruhsat alınmıştır.¹²⁵

Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlere ait çok sayıda gayrimüslim okullarında, din ve dil tedrisatı serbestçe verilmektedir. Yer yer değindiğimiz üzere misyonerlerin müdahalesi sonucunda gayrimüslim okullardaki eğitim zamanla değişmiş, etnik kimliklerin ön plana çıkartıldığı birer misyon okullarına dönüştürülmüştür. Arşiv kayıtlarında yer alan belgelere göre Amerika Sivas Konsolosu Jewett, Ermeni olaylarının çıkış noktasını şu şekilde dile getirmiştir.

“1879 yılında Portakalyan adlı Türk vatandaşı bir Ermeni, Tokat’ta bir okul açmıştır. Normal eğitim görüntüsü altında, yurtseverlik şarkıları ve Millî Tarih tartışmaları yoluyla bağımsızlık duygusunu işlemiştir. Portakalyan iki yıl sonra Türk Hükümeti’nce sınır dışı edilmiştir. Portakalyan’ın Tokat’ta ektiği tohumlar yeşermiş ve bölgedeki belli başlı şehirlere yayılmıştır. Misyoner okullarında ve yabancı ülkelerde gördükleri eğitim de Ermenilerin gözünü açmış ve onları ihtilâlcî fikirleri kolayca kabule hazırlamıştır.”¹²⁶

Portakalyan ve faaliyetleri ile ilgili Osmanlı Arşivlerinde belgeler mevcuttur.¹²⁷ Amerika Sivas Konsolosu Jewett’in açıklamaları Hristiyan cemaat okullarının misyoner

¹²³ Kocabaşoğlu, age, s.18.

¹²⁴ Çabuk, age, s.11

¹²⁵ BOA ŞD. 1808/4- 1319, BOA ŞD. 1806/21-1318, BOA ŞD. 1799/23-1313.

¹²⁶ Birol, *agm.*, s.259.

¹²⁷ “Osmanlı Arşivi kataloğunda Portakalyan ile alakalı belgeler mevcuttur. BOA. BEO.6/389, BEO.9/640, DH.EUM.VRK.12/51, HDS.AFT.12/128, Y... PRK.TKM.27/6” catalog.devletarsivleri.gov.tr/.

okullara çevrilmesi sonucu okullarda verilen eğitimin niteliğinin değiştiğini doğrulamaktadır.

Misyonerler istasyon kurdukları bölgelerde yalnızca okul açmakla kalmayıp birçok alanda faaliyet göstermektedir. Misyonerler hastane, eczane, yetimhane, misyoner evleri şeklinde istasyon bölgelerinde tam teşkilat kurmaktadır. Tam teşkilattan kasıt öğrenci-veli-yerel halk ile etkileşimdir. İstasyon bölgelerindeki misyonerler, merkezlerine, haftalık, aylık, yıllık faaliyet raporları göndererek teşkilatlarından maddi-manevi destek talebinde bulunmaktadır. Gönderilen raporların konusu verilen eğitim, istasyon harcamaları ve araç gereç ihtiyaçları üzerine şekillenmektedir. İhtiyaçlar doğrultusunda finansal destek istenmektedir. İstasyonların konumuna göre ihtiyaçların hemen hepsi merkezler tarafından karşılanmaktadır. Bunun yanında misyoner kurumlarda zaman zaman aksaklıklar da yaşamaktadır. Ulaşımı zor küçük istasyonlarda faaliyet gösteren okullarda öğretmen yetersizliği, düzensiz ders programları, malzeme eksikliği bu sorunlardan bazılarıdır.

3. Misyonerler Açısından Tokat'ın Yeri ve Önemi

Misyonerler okul açacakları bölgelerde bazı özellikler aramışlardır. Azınlık nüfus yoğunluğu, stratejik öneme sahip noktalar, yeraltı ve yerüstü zenginliğe sahip bölgeler misyonerlerin tercih ettikleri unsurlardır. Tokat uzun yıllar boyunca Türk, Ermeni, Yahudi ve Rumların bir arada yaşadığı önemli bir sancak olarak öne çıkmaktadır. Tokat kültürel ve tarihi yapısı ile coğrafi konumu, tüccarlar ve seyyah misyonerler için daima önemli bir merkez olmuştur.

Tokat'a ilk, Cizvit misyonerleri gelmiştir. Misyonerler Tokat'ta daha çok eğitim ve sağlık alanında faaliyet göstermişlerdir. Eğitim alanında çalışmalarına gayrimüslim okulların fiziksel kapasitelerini arttırarak başlamışlardır. Ortodoks, Gregorian ve Katolik halk üzerinde etkili olmuşlardır. 19. yüzyıl sonlarında Tokat'ta Cizvit misyonerleri Kont Didema, Pere Didema ve Charl Tron idaresinde eğitim faaliyetleri sürdürmüştür. Okul binalarını bazen gayri resmî olarak bazen de resmi olarak satın almışlar önce ruhsatsız sonra da ruhsatlı olarak eğitim vermişlerdir.¹²⁸

Amerikan Board misyonerleri Osmanlı topraklarını pek çok misyon bölgelerine ayırmışlardır. ABCFM misyonerleri Avrupa, Batı Türkiye, Doğu Türkiye ve Merkezi

¹²⁸ BOA MF.MKT. 379/18-1315, BOA HR.UHM. 234/77-1883.

(orta) Türkiye Misyonları olarak teşkilatlanmışlardır. Amerikan Board misyonerleri Tokat'ta ilk olarak 1854 tarihinde istasyon tesis etmişlerdir.

a) Tokat'a Gelen Seyyah Misyonerler

Misyonerlerin çalışma prensipleri arasında keşifler yer almaktadır. Teşkilatlanmayı düşündükleri ülkelere pek çok alanda uzman araştırmacı seyyah misyonerler öncü olarak gönderilmektedir. Seyyah misyonerler şehirleri çok yönlü inceleyerek raporlar hazırlamakta, ülkelere döndüklerinde bu raporları yayınlamaktadır. Raporlarda şehirlerin demografik yapıları, ticaret faaliyetleri, coğrafi konumları yer almaktadır.

Seyyah misyonerler oluşturdukları keşif haritaları ile kendilerinden sonra bölgeye gelecek olan misyonerlere bir bakıma yol haritası hazırlamaktadır. Bu çerçevede istasyon kurulacak bölgeler, gönderilecek misyonerler önceden tespit edilerek belirlenmektedir. Seyyahlar gözlem yaparken yalnızca kişisel tespitlerini değil bağlı bulundukları ülkelerin veya bağlı bulundukları misyonların görüşlerini de raporlarına yansıtmışlardır. Bu nedenle raporlarında verdikleri bilgiler subjektif olabilmektedir.¹²⁹ Osmanlı Devleti'nin pek çok noktası gibi Tokat 19. yüzyıl ve öncesinde pek çok kez misyoner seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir. Tokat'ın demografik yapısındaki çeşitlilik, tarım ve ticarete kavşak özelliği, pek çok medeniyete ev sahipliği yapması misyonerler için değer atfedilmesine neden olmuştur. Bu bölümde Tokat'ı ziyaret ederek raporlar hazırlamış seyyah misyonerler tanıtılarak Tokat ile ilgili paylaşmış oldukları bilgilere kısaca yer verilecektir.

1. Eli Smith ve H.G.O. Dwight

Misyonerlik faaliyetleri yürüten örgütler; din, eğitim, sağlık gibi alanlarda çalışmalar yapan birçok kurum kurmuşlardır. Bu kurumların oluşturulma aşamasında planlanan sahalara misyonerler göndererek sahaların demografik ve sosyal yapısı ile ilgili araştırmalar yapmışlardır. Eli Smith ve H.G.O. Dwight de Amerikan Board Teşkilatı adına 19. yüzyılın ilk yarısında Anadolu, Kafkasya ve İran coğrafyasına bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bu seyahat esnasında Anadolu'nun pek çok şehrinin yanı sıra, 1830 yılında Tokat'a uğramışlardır. Daha önce de belirtildiği üzere seyahatteki amaçları şehirlerin demografik yapıları, eğitim kurumları, etnik ve sosyal yapısı hakkında bilgi

¹²⁹ Türkmen Törel, "Düyun-u Umumiye Genel sekreteri Vital Cuinet'in 1891'de Malatya Sancağı Üzerine Tespitleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt.22/2, İzmir, 2020, s.763.

edinerek bağlı bulundukları misyona gerekli bilgileri ulaştırmaktır. Edinilen bu bilgiler ile yalnız şehirler hakkında bilgi vermekle kalmayıp “O bölgede misyon teşkilatı adına nasıl çalışmalar yürütülebilir?” sorusunun cevabı aranmaktadır. Sosyo-kültürel ve etnik açıdan uygun bulunan şehirlere istasyon denilen merkezler kurulmakta, bölgenin ihtiyacı bünyesinde mevcut okullar revize edilmekte veyahut yeni okullar ve ibadethaneler açılmaktadır.

Eli Smith ve H.G.O. Dwight’in bu gezilerdeki notları “Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and into Gorgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas” adı ile 1834’te yayımlanmıştır.¹³⁰ Eli Smith ve H.G.O. Dwight¹³¹ notlarında seyahatlerinden “Ermenistan’a uzanan yolculuklarından Anadolu izleri” olarak bahsetmişlerdir. Misyonerlerin Tokat’a dair ilk izlenimleri kendi notlarında şöyle geçmektedir.

“Tokat’a vardığımız günün ertesi, Mekke’deki hacıların Mina Vadisi’nde kurbanlar sunarak haclarını tamamladıkları Kurban Bayramı’ydı ve rehberimiz bayrama ve belirlenen törene katılmak için iki gün burada kalmaya karar verdi. Bu karardan memnun kalmadık desek yalan olurdu çünkü sadece bize zaman kazandırmakla kalmadı, daha küçük bir şekilde, Küçük Asya’nın iç kısmında en büyük ve en ticari olarak telaffuz edilen bir şehri incelememize de imkân tanıdı. Ve şimdi Ermenistan’a yaklaştıkça, daha detaylı bir rapor vermeme olanak sağladı.”¹³²

Görüldüğü gibi misyonerler Tokat’ta bulunmaktan keyif almaktadır. Tokat misyonerler için dinlenme fırsatı bulacakları bir sığınak konumundadır. Bunun yanı sıra kaldıkları süre içerisinde Tokat ile ilgili kapsamlı araştırma imkânına sahip olmuşlardır. Tokat ticareti ile ünlü bir yer olarak anılmış, Tokat’ın ticaret merkezi olması nedeni ile, ekonomisi ile ilgili bilgilere yer vermişlerdir. Tokat’ı inceleyerek raporlarını genişletme fırsatı bulmuşlardır.

“Tokat’taki başlıca ürünler bakır, ipek ve patiskalardır. Bayram nedeni ile bakır dükkânı çalışmıyordu, ancak memurlarından biri aracılığıyla ona ulaştık. Tamamen elle taşınan ve Diyarbakır yakınındaki madenlerden çıkarılan bakırın artırılması için tasarlanmış küçük pek çok işletme mevcuttur. Bununla birlikte, burada çok sayıda mağaza, tekne ve çeşitli dükkânlar mevcuttur. Bakırın diğer araçlara dönüştürülmesinde kullanılmaktadır. Bakır gibi ipek de Tokat’ta üretilmemekte, ancak Amasya’dan ve diğer yerlerden ham bir halde getirilmekte ve burada imal edilmektedir.

Patiska imalathanesi, daha büyük olmasının dışında, mendiller ve kadın başlıkları için Türkiye’de kullanılan iri patiskaları damgalamakta olduğu için, İzmir’dekine çok benziyor. Her figür el ile damgalanır. Ticaret esas olarak iç ve İzmir ve İstanbul ile

¹³⁰ Buğra Kaş, Y. Selim Kaya, “İki Amerikalı Misyonerin 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat’a Dair Gözlemleri”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat’ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat, 2018, Cilt.2, s.395.

¹³¹ Eli Smith ve H.G.O. Dwight’in biyografilerine çalışmamızın son kısmında yer alan kendi kaynaklarından misyonerler bölümünde yer verilmiştir.

¹³² Kaş, Kaya, agm., s.403.

gerçekleştirilmektedir. Trabzon ile neredeyse hiç ilişki yoktur. Ermeni tüccarların en zenginleri, iş ve mülkleri için yıllık 15.000 kuruşa kadar vergi ödemek zorunda kalıyor.”¹³³

Misyonerler ticaret ile ilgili verdikleri bu bilgilerin genelinde Tokat sancağının tanınması yer almaktadır. Özelinde mevcut halkın ekonomik durumu, şehirde yaşayan gayrimüslim halkın meslekleri incelenmiştir. Misyonerler, Müslüman ve gayrimüslim halkın ne kadar kazandıklarını ve ne kadar vergi verdikleri araştırmıştır. Bunun yanı sıra Tokat'ta yaşayan Ermeniler ile yakınlık kurmuşlardır. Şehirde Ermenilere ait ibadethane, okul, okullarda görevli öğretmenler ve din adamları hakkında da ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Şehrin diğer sakinlerinden olan Rumların ise sadece bir kiliseye sahip olduklarını, Rumlar ile ilgili bilgi aldıkları fakat ilişki kurmadıklarını dile getirmişlerdir. Şehrin bir başka sakini olan Yahudiler ile ilgili bilgi vermedikleri görülmektedir.

“Saygın bir Ermeni tüccarı olan muhbirimize göre, Tokat'ın mevcut nüfusu 4000 Türk, 1350 Ermeni, 500 veya 600 Rum ve 70 Yahudi evinden oluşuyor. Aziz Sarkis Kilisesi'nde tanıştığımız ve mantıklı bir insan olarak görünen bir rahip, bize, Ermenilerin kentte 7 kiliseye sahip olduğunu söyledi. Piskoposun kendisi St. Anna'nın manastırında yaşıyor ve orası buraya bir saat uzaklıkta. Ayrıca, dört kubbeli bir başka manastır da vardır ve o St. Chrisostom'a adanmıştır. Aziz Sarkis Kilisesi'nin içinde, şehirde sadece bir Ermeni Dilbilgisi Okulu bulduk. Onun öğretmeni bir adam ve zeki birisi. Gördüğümüz, öğrencilerin bir sınıfını, düzenli derslerinden biri olarak, muhtemelen kilisede benzer bir hizmet için kendilerini hak etmek için dualar söylemeye çalışıyorlardı. Bize 160 öğrencisi olduğunu ve onlara okuma, yazma ve biraz da dilbilgisi öğrettiğini söyledi. Onların anasınıfı kitabı, eski Ermenice'deki Yeni Antlaşma'nın Venedik baskısıydı. Okutulan bu kitapların ona İzmir'deki İngiliz ve Yabancı Mukaddes Kitap Topluluğu temsilcisi Bay Barker tarafından temin edildiğini öğrendik. Ermenilerin burada bir dizi küçük okulu var, ama kadınlar için bir okulları yok. Karasoon Manoog Kilisesi'nin rahibi, belki de 50 kadının yanı sıra, Ermenilerin şehirde okuyabilen kişi sayısını toplamda 500 olarak tahmin ediyordu. Önceden belirtilen tahmini Ermenilerin sayısı 80 Ermeni aileyi de kapsıyor. Hiç kiliseye sahip olmadılar, her zaman vaftiz ve benzeri ücretlerini Ermeni din adamlarına ödemek zorunda kaldılar ve eskiden onlara bakan iki rahip, kardeşleri İstanbul'dan sürüldüklerinde kovuldular. Az sayıda olsa da içlerinde zengin tüccarlar da vardı ve bundan önce bahsettiğim olaydan önce bir kadın okulu vardı. Rumların bir kilisesi var ama biz onu ziyaret etmedik; Yahudilerle de herhangi bir ilişkimiz olmadı.”¹³⁴

Misyonerlerin özellikle Ermeniler üzerine çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Ermenilerin şehirdeki etkilerini araştırmışlardır. Misyonerler, Ermenilerin eğitim kurumları ve ibadethaneleri üzerinde durarak buraya açılma ihtimali bulunan istasyon için uygunluk analizleri yapmışlardır. İstasyon kurulma durumunda yürütecekleri faaliyetlerin alt yapısını oluşturmuşlardır. Misyonerler notlarında Tokat'ta bir misyon istasyonu açılmasını uygun gördükleri ve bu istasyonun özellikle Ermeni halk üzerinde

¹³³ Kaş, Kaya, age, s.404.

¹³⁴ Kaş, Kaya, age, s.405.

çalışmasını belirtmişlerdir. Müstakil bir istasyon kurulamaması durumunda Tokat'ı ve Sivas'ı da kapsayan bir istasyon açılabilceğini ifade etmişlerdir. Tokat'ta bulunan Müslüman, Yahudi ve Rumlara ilgi göstermeyip ısrarla Ermenilere dair araştırmalar yapmaları manidardır. Misyonerler tarafından, Yahudi kapalı toplumunun iletişim için uygun bulunmadığı görülmektedir. Aynı zamanda şehirdeki Yahudi nüfusunun az olması da etkindir. Rumlarla da iletişime geçilmediği dile getirilmektedir. Bunun nedeni şehri kendilerine tanıtan muhbirimiz olarak tarif edilen kişinin Rumlarla iletişim kanalları açmaması olarak değerlendirilebilir. ABCFM misyonerlerinden daha önce bölgeye gelen ve Rum halk için okul açan Cizvit misyonerleri bu iletişime engel teşkil etmesi de ihtimal üzeredir.

Eli Smith ve H.G.O. Dwight'in yapmış oldukları misyon seyahatleri sırasında edindikleri bilgilerin Amerikan Board Teşkilatı'nın Türkiye üzerine geçekleştireceği misyon faaliyetlerine katkısı çok büyük olmuştur. Bu bilgiler ile Amerikan Board teşkilatı Tokat'a görevli bir misyoner göndererek eğitim kurumu açmış, aynı zamanda sağlık hizmetleri verdikleri gezici doktorlar da göndererek halkın güvenini kazanmışlardır.

2. George Percy Badger

George Percy Badger 1815'te Chelmsford'da doğmuştur. Henüz küçük yaşta Malta Adası'nda Keldani kökenli Cristian Rassam matbaasında İncil baskıları hazırlamıştır. Badger, ablası Mathilda ve annesi ile birlikte Beyrut'a gitmiştir. Malta'da Anglikan Kilisesi Misyonerlik Teşkilatı'nın Valletta'daki yayınevinin Arapça bölümünde mütercim ve matbaacı olarak eğitim görmüştür. 1841'de Malta'dan ayrılarak rahiplik yapmak üzere İngiltere'ye gittiyse de 1842-1862 yılları arasındaki dönemin büyük bir kısmını çeşitli görevlerle yine Ortadoğu'da geçirmiştir. 1841 yılı Mezopotamya Doğu Hristiyan Nasturileri Delegesi olarak atanmış ve bölgede yaşayan Nasturileri Anglikan Kilisesi himayesine almak için Osmanlıya gönderilmiştir. Badger, seyyah misyoner olarak 1842 yılında Tokat'ta da bulunmuş ve bu zaman diliminde tutmuş olduğu notlarını "Nasturîler ve Ritüelleri" adlı kitabında yayınlamıştır.¹³⁵

Badger, Tokat'a dair notlarında öncelikle şehrin konumundan ve doğal güzelliklerinden, tarım zenginliğinden bahsetmiştir. Sonrasında Tokat'ın Osmanlı Devleti ekonomisi içerisindeki yerine değinmiştir. Kara yolu yerine deniz ticaret yolu

¹³⁵ Murat Hanılçe, "1842 Sonbaharı'nda Tokat -İngiliz Misyoner George Percy Badger'in Gözünden", *Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat, 2018, s.409.

kullanılmasının Tokat için ticari açıdan zararlarından bahsetmiş, şehrin bakır işletmeciliği ve salyangoz ticareti yapan yabancıları ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Diğer misyonerler gibi Badger’de Tokat’ta bulunan gayrimüslimler ile ilgili bilgilere eserinde değinmiştir. Badger Tokat geldiğinde Ermeni Piskoposluk merkezinde kalmıştır. Tokat’tan bahsettiği kitabında Ermeni Piskoposluk merkezini anlatırken dört sene önce yapıldığını ve içerisinde 600 kişinin barınabileceği büyüklükte olduğuna değinmiştir. Bu binaların yapımında Fransız ve İngiliz yardımlarının önemini itina ile belirtmiştir.¹³⁶

“Tokat bizim Ermeni Piskoposluğu’nda ağırlanmamızı emreden, Sivas’taki Paşa tarafından atanan Muhassıl adı verilen bir vergi memuru tarafından yönetilmektedir. Muhassıl kalmamız için bizi Ermeni Piskoposluk merkezine yönlendirdi. Piskopos orada olmadığı için bizi Cebel-i Lübnan’da eğitim görmüş; daha sonra da Roma’da Propaganda’ya gitmiş iki papaz karşıladı. Piskoposluğa bağlı olan bu yer oldukça düzgün, 600 kişiyi barındırabilecek, son dört sene içerisinde yapılmış, ülkedeki bağışlarla ama özellikle de Fransa ve Roma’dan gelen yardımlarla ayakta durabilen bir kilisedir.”¹³⁷

Badger’in Tokat’ta büyük bir piskoposluk binası olması ve piskoposluk binasının yeni inşa edilmiş olmasını hayretle karşıladığı görülmektedir. Kendisini karşılayan kişilerin de eğitilmiş misyonerler olduklarına değinmiştir. Bu misyonerlerin Lübnan’da eğitim görmeleri ve Roma’da bulunmuş olmalarına değinmiş olması Tokat’ın kendisi ve misyonu için öneminin neticesidir. Bunun yanı sıra Tokat’ta yeni yapıлып hizmete başlayan kiliselerin Fransız ve İngilizler tarafından finanse edildiğine değinmiştir.

“Tokat nüfusunun büyük kısmı Müslüman’dır; Katolik Ermenileri 150 ve diğer Ermeniler (Protestan ve Gregorian) 2000 haneden oluşmakta olup şehir civarında da 7 kilise ve 2 manastır bulunmaktadır. Rumların 1000 kişi olduğu tahmin edilmektedir, Niksar Piskoposluğu içinde de bir kilise ve üç papazları vardır. Tokat’ta küçük bir sinagogları olan birkaç Yahudi hanesi vardır. Bunlar çoğunlukla seyyar satıcı, küçük tüccardır ve oldukça fakirlerdir.”¹³⁸

Badger eserinde Tokat’taki demografik yapıya yer vermiştir. Şehrin büyük kısmını Müslümanların oluşturduğunu, ikinci sırada Ermenilerin yer aldığını belirtmiştir. Ermenilere ait 7 kilise 2 manastır bulunduğunu, Rumların tahmini nüfuslarına ve Yahudilerin sayısının birkaç haneyi geçmediğine değinmektedir. Badger Ermenileri, Rumları ve Yahudileri anlatırken özellikle ibadethanelerinden, mesleklerinden, maddi durumlarından bahsetmiştir. Badger, Pazar ayini sonrasında misyonerlerin atası sayılan

¹³⁶ Hanilçe, agm., s.418.

¹³⁷ Agm., s.419.

¹³⁸ Murat Hanilçe, agm., s.420

“Henry Martyn”ın mezarını ziyaret etmiştir. Arkeolojiye düşkün olan misyoner ayrıca Tokat Kalesi yakınlarında pek çok Latince yazıt olduğunu dile getirmektedir.¹³⁹

3. William John Childs

İngiltere Batı Akdeniz Konsolosluğu Üyesi Childs’ın, Samsun limanından başladığı yolculuğu İskenderiye’de son bulmuştur. Bu yolculuğu esnasında 1911 Ekim’inde Tokat’a uğramıştır. Yolculuklarında edindiği kazanımlarını 1917 yılında “Küçük Asya’da Yayan” başlıklı çalışmasında yayınlamıştır. Osmanlı Devleti toprakları üzerinde yaptığı seyahatinde özellikle Ermeniler, Rumlar ve Kürtler üzerine çalışmalar yaptığını dile getirmektedir. Kendisi arkeoloji, nümizmatik¹⁴⁰ gibi disiplinler ile ilgilenmiş, mimariden coğrafyaya, etnolojiden ekonomiye pek çok alanda çalışmalar yapmıştır.¹⁴¹

Childs’in Tokat’a dair gözlemleri, kaldığı han ile ilgili hoşnut ifadelerle başlamaktadır. İngiliz misyoner ayrıca Henry Martyn’in mezarının burada bulunmasını konu etmiştir. Rehberi ile birlikte Tokat Kalesi’ne tırmandığına da değinen misyoner, Taşhan’da kendisini ziyarete gelen Ermeniler ile sohbetlerine yer vermiştir. İngilizce konuşmayı bilen, çoğunluğunun Amerikan okul ve kolejlerinde yetiştiğini ifade ettiği öğrenci grubunu ve yanlarında bir de Amerikan Board misyoneri olduğunu dile getirmektedir.

“Bir pastör ya da rahip, herhangi bir esnafa kıyasla daha kabul edilebilir bir kurbandır. Fanatik katillerin gözünde bir grup pastör ya da rahibi öldürmek çok dikkat çekici bir başarıdır. Aslında bu pastörlerin yolu (Protestanlıktaki) papazların gittikleri yol kadar zorlu ve belirsiz, bu yolu takip etmek onları ayrı bir acı ile damgalar. Hepsi (Pastörleri) Amerikan papaz okullarından geçmiş ve zevkleri ile dış görünüşleri açısından doğuludan çok batılı gibiler. Zeki iyi bilgilendirilmiş ve kendilerini görev aşkına adanmış kişiler. Osmanlı İmparatorluğu bu pastörlerden daha mazlum, daha ağırbaşlı, iyilik etme konusunda çok istekli, bir vatandaş grubuna daha sahip değildir. Bununla birlikte onların arasındayken ters giden bir şeyler olduğunu da fark ediyorsunuz. Yöreye uygun olmadıklarını, sergiledikleri insan örneğinin oraya, en faydalı olanı olmadığını görüyor ve başka türden pastörlerin daha iyi iş çıkarabileceklerini düşünüyorsunuz.”¹⁴²

Yukarıdaki bölümde konumuzla ilgili olarak Childs’in eserinin özellikle Amerikan Board misyonerleri ile ilgili bölümlerine yer verilmiştir. Childs Amerikan Board misyonerlerine ne kadar saygı duyduğunu dile getirmektedir. Misyonerleri överken

¹³⁹ agm., s.421

¹⁴⁰ Nümizmatik: Sikke ve kâğıt para koleksiyonculuğu ve paraları inceleyen çalışma sahası, TDK <https://sozluk.gov.tr/>.

¹⁴¹ İsmet Türkmen, Yücel Bulut, “1911’de Tokat -İngiliz Seyyah William John Childs’ın Gözünden”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat’ta İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat 2018, s.426.

¹⁴² Türkmen, Bulut, agm., s.440.

ne kadar iyi eğitim aldıklarından, halkın içinde, eğitimleri ve davranışları ile seçildiklerinden, işlerinin zorluğundan bahsetmiştir. Ayrıca misyonerlerin görev ve sorumlulukları yerine getirmedeki azim ve gayretlerini takdir etmektedir. Kendisi de İngiltere Amirallik Dairesi'nde bir istihbarat subayı olan Childs gezisini, Osmanlı coğrafyasında misyonerlerin çokça bulunduğu bir dönemde tam da Birinci Dünya Savaşı öncesinde yapmıştır.¹⁴³

Osmanlı Devleti tarafından yapılan Bağdat-Berlin demiryolu üzerinde İngilizler tarafından istihbarat hattı kurulmuştur.¹⁴⁴ Childs bu hat üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Kendisi de bir subay olan Childs Osmanlı topraklarını bir uçtan bir uca beş ay gibi kısa bir zaman diliminde kat ederek, önemli istasyonlar ile ilgili notlar almıştır. Gezisinde özellikle Ermenilerin yoğun bulunduğu noktaları rotasına dâhil etmiştir. Eserinde Ermenilere karşı duyduğu sempatisini her fırsatta dile getiren Childs, Ermenileri çalışkan, savaşçı bir ulus olarak görmekte, fakat “disiplin nedeniyle ölümcül tavizlere maruz kaldıklarını” düşünmektedir. Anadolu topraklarında görev yapan İngiliz memurlardan övgü ile bahsetmiş ve “onlar bir başka türlü birliklerdi, hızla ilerlemede ve inatçılıkta hızlıydılar” şeklinde yüceltme yoluna gitmiştir.¹⁴⁵

4. Vital Cuinet

1833-1896 yılları arasında yaşayan Vital Cuinet, Fransa'da dünyaya gelmiştir.¹⁴⁶ İyi bir eğitim aldığı bilinen Cuinet, coğrafyacı, demografi uzmanı, oryantalist kimlikleri ile öne çıkmıştır. Fransa İstanbul Büyükelçiliğinde görev yapan Cuinet 1180-1892 yılları arasında Duyun-ı Umumiye Meclisi İdaresi'nde genel sekreter olarak görev yapmıştır. Cuinet Osmanlı Devleti'nin gelir kalemlerinin tespiti için Osmanlı Devleti'nin de izin ve onayı ile Anadolu'ya gönderilmiştir.¹⁴⁷ On iki yıl boyunca gerçekleştirdiği keşif gezilerinden derlediği notlarını “La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure, Ernest Leroux Editeur” isimli eserinde toplamış ve bu eseri Paris'te 1891 tarihinde

¹⁴³ Agm., s.426.

¹⁴⁴ Agm., s.429.

¹⁴⁵ Agm., s.443.

¹⁴⁶ İsmail Mangaltepe, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış DR Tezi, İstanbul 2005, s.33.

¹⁴⁷ Vital Cuinet, belirtildiği gibi Fransa İstanbul Büyükelçiliğinde, 1180-1892 yılları arasında Duyun-ı Umumiye Meclisi İdaresi'nde genel sekreter olarak görev yapmıştır. Cuinet Osmanlı Devleti'nin gelir kalemlerinin tespiti için Osmanlı Devleti'nin de izin ve onayı ile Anadolu'ya gönderilmiştir. Seyyah Misyonerler başlığı altında tanıtılmış olmasına rağmen kendisi Fransa Büyükelçiliğinde görevlidir. Direk misyonerdir denilemez.

yayımlamıştır.¹⁴⁸ Cuinet eserini yedi cilt olarak çıkartmış, altıncı ciltte Tokat’a dair bilgiler paylaşmıştır. Cuinet çalışmasında vilayetler ve civarları hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir. İdari bölümlerden, nüfus, ırk, mezhep etnik yapı olarak ayrılmış tablolar, okullar, ticari faaliyetler, maden ve endüstri kolları, tarım, hayvancılık, hazine giderleri ve vergilere kadar detaylı bilgilere yer vermiştir.¹⁴⁹ Vital Cuinet çalışmasını hazırlamaktaki gayesini şu şekilde belirtmektedir.

“Birden fazla ülkeden kıymetli bilginlerin yüksek derecede öneme haiz bu çalışmaları bize gösterdi ki bütün bu eserler hassas bir boşluk meydana getirdiler. Gerçekte; kendi kendimize, geçmiş yüzyıllar anısına, evrensel bilim adına yapılmış eserler arasında Küçük Asya’nın şimdiki durumu hakkında pratik ve net düşünmemizi sağlayacak eserlerin olmadığını söylüyoruz. Bu boşluğu doldurmanın yararlı olacağı kanaati bizde oluştu ve biz basit bir şekilde bu yerlerin hali hazırdaki durumunu, politikasını, yönetimini belirterek, idare şeklini ve bölgelerini Asya Türkiye’sinin Coğrafyası adlı eser aracılığı ile eksikliğin giderilebileceğini düşündük.”¹⁵⁰

Vital Cuinet, şimdiye kadar seyyah misyonerler tarafından yazılmış eserlerin Küçük Asya olarak nitelediği Anadolu’nun mevcut durumunu yansıtmadığını dile getirmektedir. Daha kapsamlı bir eser hazırlamanın gerekliliğine vurgu yapmıştır. Nitekim hazırladığı eserde o dönem için gerekli görülen tüm ihtiyaçlara cevap vermektedir. Cuinet teferruatlı olarak hazırladığı eserini oluştururken bilgi ve belgeler toplamış, bu belgeleri değerlendirip karşılaştırmıştır.

Tokat Sancağının ırk ve mezhebe göre ayrılmış nüfus tablolarında, sancak, kaza, nahiye olarak ayrılmış okul ve ibadethane bilgilerinde, ayrıca bu çalışmada öğrenci sayılarının karşılaştırılmasında Cuinet’in eserinden geniş ölçüde faydalanılmıştır.

4. Yabancı Misyoner Okulların İşleyişi

Yabancıların okul açmalarına resmi anlamda izin veren ilk düzenleme 1869 yılındaki Maarif-i Umumiye Nizamnamesidir. Bu Nizamnamenin ilk maddesinde hukuki açıdan özel hukuk hüviyetinden olan okulların tesis ve yönetimleri kişi ve cemaatlara bırakılmıştır. 129. madde ise tamamen yabancı okulları ilgilendirmektedir. Böylece yabancıların açmış oldukları tüm okullar hukuki bir zemin kazanmıştır. Maarif Nezareti veya Maarif İdaresince onaylanması gereken öğretmenler, ders programları, ruhsatlar, gayri resmi halde bulunan okulların resmi hale gelmesini kolaylaştırmaktadır.¹⁵¹ Özel

¹⁴⁸ Mangaltepe age., s.33.

¹⁴⁹ Törel, agm., s.766.

¹⁵⁰ Mangaltepe, age, s.31.

¹⁵¹ BOA, A.MKT. MHM 700/12, Lef.11.

okullar talimatnamesinin 4. maddesine göre; özel okul açılabilmesi için, okulun açılacağı bölgede gerekli sayıda nüfus bulunması ve kanunen müsaade edilmesi gerekmektedir.¹⁵²

Yabancı okulların kurulmaları ve giderlerinin karşılanmasında, en çok okulları kuran devletler katkıda bulunmuştur. Kurulmuş olan okulların maddi ihtiyaçlarını misyoner teşkilatlar ve bağlı bulundukları kiliseler üstlenmektedir. Amerikalılar, Amerikan Board Teşkilatının kurmuş oldukları okulların hemen hepsine maddi ve manevi destek sağlamışlardır.¹⁵³

Yabancı okulların bir başka geliri ise, kurulmadan önce ve kurulma aşamasında günlük ihtiyaçların karşılanması için yapılan bağışlardır. Söz konusu bağışlar, okulların bağlı bulundukları devletlerin vatandaşlarından ya da Osmanlı Devleti'nin tebaası olarak yaşayan gayrimüslim halktan toplanmaktadır. Osmanlı Devlet adamlarının da söz konusu yabancı okullara bağışlar yaptıkları bilinmektedir. Halk bu bağışlar karşılığında kalite ve hizmet beklemektedir. Açılan okulların eğitim kalitesinin yüksek olması yanında yürüttüğü faaliyetler misyonerliğe dönüktür. Osmanlı Devleti'nin hoşgörülü ve müsamahakâr tavrı, bu okulları rahat ve özgür bırakması, suiistimal ile sonuçlanmıştır.¹⁵⁴

Yabancı okulların bir başka gelir kaynağı da velilerdir. Yabancı okullar bünyesinde eğitim gören öğrenci velilerinden belirli oranlarda ücretler alınmaktadır. Ayrıca okul ücretleri dışında da velilerden hizmet karşılığı (kitap, araç gereç, elbise, seyahat masrafı vb.) başka ücretler de talep edilmektedir. Osmanlı Devleti ekstra kabul edilebilecek bu ücretleri uygun bulmamış, müfettiş göndermiş, rapor tutturmuştur.¹⁵⁵ Yabancı okulları açan her devlet kültür emperyalizmi ile Hristiyanlaşmış, kendilerine bağlı nesiller istemektedir. Bu isteklerinin yerine getirilmesindeki en etkin kurumlar okullardır. İşte tam da bu sebepten dolayı okulların yönetilmesinde, kendilerine bağlı teşkilatlar kurulmuştur. Bu teşkilatların kurulmasında kiliseler aktif rol oynamıştır. American Board ve Cizvit misyon teşkilatlarının Katolik ve Protestan kiliselerin desteğiyle kurulması bu durumla uyushmaktadır.¹⁵⁶ Özellikle AMCFM teşkilatı, halk tarafından Cizvit misyonerleri kadar kabul görmeyip uzun yıllar zor şartlar altında

¹⁵² Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, s.42.

¹⁵³ Ebru Esenkal, *Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL. Tezi, 2007, s.80.

¹⁵⁴ Age, s.81.

¹⁵⁵ BOA, Y.PRK.MYD, 13/31, 1311 M.19 (Merzifon'daki Amerikan Misyoner Mektebi'nin bitişindeki arsanın kendi tasarrufuna verilmesi için Doktor Yavon'un istirhamının asıl sebebinin, Protestanlık mezhebinin geliştirmek ve fesat hareketlerinde bulunmak olduğu.).

¹⁵⁶ Kocabaşoğlu, age, s.44-45.

çalışmalarını azimli ve kararlı bir şekilde yürütmüşlerdir. Çeşitli meslek gruplarından öğretmenler tarafından bu okullarda ders verilmektedir. Bu öğretmenler arasında; Dr. Henry Lee Norris tıp doktoru iken, Dr. Nikoos Sarkis botanikçi, Carlis Pıkg hukukçu, Elizabeth Trowbrige ekonomist, Miss Progis öğretmen, Daniel Temple din adamıdır.¹⁵⁷ Karışık meslek gruplarından olan öğretmenler sayesinde yetiştirilen öğrencilerin çok yönlü gelişimi hedeflenmiştir.

5. Osmanlı Devleti'nde Kurulan Yabancı Okullar

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde bulunan Yabancı okullarından aşağıda kısaca bahsedilmektedir. Bu okulların birçoğu toplum yapısı, üzerinde yaşayan nüfus, bulunduğu coğrafi konum itibarıyla Tokat yöresinde açılmamıştır. Osmanlı Devleti toprakları üzerinde misyoner faaliyetlerinin daha iyi anlaşılması gayesi ile sözü geçen bu eğitim kurumlarına kısaca değinilmiştir.

Tokat bölgesinde yaşayan nüfus özellikleri itibarıyla Fransız Cizvit misyonerleri ve American Board misyonerlerinin merkezi konumundadır. Öncelikli olarak Osmanlı Devleti'nde yer alan diğer yabancı okullar ile ilgili bilgiler paylaşılmıştır. 1904-1905 yıllarında Osmanlı vilayetlerinde bulunan yabancı okul sayıları ve hamileri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 8: 1322/1904 Osmanlı Vilayetlerinde Bulunan Yabancı Okul Sayıları ve Hamileri¹⁵⁸

Vilayet	Osmanlı Vilayetlerinde Bulunan Yabancı Okul Sayıları ve Hamileri										Yekûn
	İngiliz	Fransız	Amerikan	Alman	İtalyan	Avusturya	İran	Rus	Yunan	Romanya	
Aydın	8	16	7	4	4	2			5		46
Bağdat	1	2									3
Hüdavendigar	6	3	1				1			11	22
Cebel-i Lübnan	24	24	34		1			5			88
Trabzon	5	3				1				9	18
Suriye	25	33	45								103
İstanbul							3			3	6
İstanbul	6	46	4	4	4	3	1				68

¹⁵⁷ Esenkal, *age*, s.83.

¹⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı okullar hakkında 24. C. 1322/5 Eylül 1904'te Sadaret tarafından vilayetlere gönderilen örneğe göre tertip edilmesi istenen cetvellerden 6 Ocak 1905 ve 2 Mart 1905 tarihinde gelen cevaplar üzerine oluşan defterlerden oluşan üçüncü sayfadaki bilgilerin hılasasıdır. Bkz. BOA, ŞD, 2757/1, Mutlu, *age*, s.376.

Trablusgarp	1	4			5					10
Bingazi		1			1					2
Musul		4								4
Adana		6	7							13
Sivas		6	4							10
Konya		2	1							3
Cezayir-i Bahr-i Sefid		7								7
Edirne		5		1	1	1				8
Yanya					1					1
Ankara		3	4							7

Tabloda görüldüğü üzere Osmanlı Devleti toprakları üzerinde farklı devletler tarafından desteklenmekte olan pek çok okul kurulmuştur. Bu okulların sayısı hiç de azımsanacak oranda değildir. Osmanlı devletinin vilayetlerinin konumuna göre okul sayısı ve hamileri çeşitlenmektedir. Lübnan’da İngiliz, Fransız, Amerikan ve Rus okulları varken, Aydın’da İngiliz, Fransız, Amerikan, Alman, İtalyan, Avusturya, Yunan okulları mevcuttur. Bu durum okulların hamisi devletlerin ve bölgede yaşayan etnik nüfus üzerindeki etkisi ile ilgilidir.

Osmanlı Devleti’nde kurulan yabancı okullardan Avusturya-Macaristan okulları, Edirne ve İstanbul’da bulunmaktadır. Edirne’de bulunan Avusturyalı rahibeler tarafından yönetilen okulda Bulgar, Rum, Ermeni ve Musevi öğrenciler eğitim görmektedir.¹⁵⁹ Avusturya okullarından en bilinen ve köklü olan iki okul Sankt George Avusturya Erkek Lisesi ve Ticaret Okulu (Sankt Georgeösterreichisches Kollege) ile Sankt George Avusturya Kız Lisesidir.¹⁶⁰

İtalyan okulları ise İstanbul’a gelen en eski Katolik misyonerlerinden olan Conventuel¹⁶¹ rahipleri tarafından kurulmuştur. İstanbul’da birçok okul açmışlardır. Venedik kolonisine ait bölgelerdeki sokak çocuklarını yetiştirmekle görevlerine başlamışlardır. Aydın, İstanbul, Trablusgarp, Lübnan, Bingazi, Edirne ve Yanya’da okulları bulunmaktadır.¹⁶² İtalyan okullarının faaliyet alanları Hristiyan ve Yahudi halk

¹⁵⁹ Esenkal, age, s.88.

¹⁶⁰ Mutlu, age, s.707.

¹⁶¹ Conventuel diye anılan bu rahipler, İstanbul’a gelen en eski Katolik misyonerlerdendir. Fransiskan rahiplerinin içinde yer alan Conventuel rahipleri Saint Francais Tarikatı’na mensupturlar. (Daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Ebru Esenkal, age., s.98).

¹⁶² Mutlu, age, s.52-53.

üzerine iken zaman zaman Müslüman çocuklar da dil eğitimi için bu okullarda eğitim almışlardır. 1897'de İşkodra valisi tarafından bu durum, bölgede Müslüman çocukların gidebileceği idadi okulların olmaması ve diğer dilleri öğrenecek okul bulunmaması ile açıklanmıştır.¹⁶³

Ruslar Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan kendileri gibi Slav kökenli milletleri himayelerine alabilmek ve Panslavizm politikasını uygulamak üzere okullar açmışlardır. Ortodoksların hamiliğine soyunmuş bulunan Ruslar, Ortodoks papazlar vasıtasıyla misyonerlik yaparak Anadolu'daki bazı vilayetlerde ve Orta-Doğu Suriye-Filistin topraklarında yaşayan Rumlar üzerinde propaganda yürütmüşlerdir.¹⁶⁴ Ruslar Bursa, İstanbul ve Lübnan'da açtıkları okulların yanı sıra 1902 yılında Beyrut Vilayeti'nin değişik şehir, kaza ve kasabalarında 45 okul açmışlardır. Suriye Vilayeti'nde 27, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığında 10, Kudüs'te 5 okulları bulunmaktadır.¹⁶⁵

Diğer Devletler gibi Almanlar da gayrimüslim tebaayı kendilerine çekmek için faaliyetler yürütmüşlerdir. Alman uyruklu halkın yoğun yaşadığı yerlerde okul açma çabasına girmişlerdir. Almanya'nın okul açtığı şehirler arasında Edirne, Selanik, Kosova, İzmir, Aydın, Bursa, Van, Mamurat-ül Aziz (Harput Vilayeti), Maraş, Beyrut, Kudüs, Halep, Bağdat ve Malatya sayılmaktadır.¹⁶⁶

Bulgarlar Ortodoks Patrikhanesinden ayrılarak Eksarhlık¹⁶⁷ adı altında oluşturulan ruhani daireye bağlanmışlardır. Bulgarlar, eğitim-öğretim açısından da faaliyetlerine yeni bir boyut kazandırmışlardır. İlk Bulgar okulu 1835'te Gabrova kasabasında açılmıştır. 1897'de ise İstanbul Beyoğlu'nda Bulgar Eksarhanesi tarafından ortaokul açılmıştır.¹⁶⁸

¹⁶³ BOA, ŞD.1960/5, Ebru Esenkal, age, s.90.

¹⁶⁴ Esenkal, age, s.95.

¹⁶⁵ Mutlu, age, s.85-86-87.

¹⁶⁶ İlber Ortaylı, *II. Abdülhamit Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s.49-51.

¹⁶⁷ 18. yüzyılda gelişmeye başlayan ve 19. yüzyılda hızla yükselen etnik/milli bilinçlenme ve gelişme ile birlikte Bulgarlar devam eden süreçte patrikhaneye karşı kendilerini hâlâ güçsüz hissetmeleri sonrası 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra ise Ortodoks inancını devam ettiren Bulgar çoğunluğu kendi bağımsız kiliselerini kurmak için çalışmaları sonucunda, Osmanlı Devleti döneminde Rum Ortodoks tahakkümünden ayrılmak isteyen Bulgarlara Sultan Abdülaziz'in 28 Şubat 1870 tarihli fermanıyla "Eksarhlık" müessesesi tahsis edilmiş ve İstanbul'da bir eksarhhane kurulmuştur. Katolik Bulgarlar, artık resmî olarak İstanbul'da bulunan Katolik Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı hale getirilmişlerdi. Osmanlı Devleti'nde bağımsız Bulgar kilisesine verilen isim.

Daha detayı bilgi için; Ramazan Erhan Gülü, "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü", *Antep Sosyal Bilimler Dergisi*, c.17/1, 2011, s.350-36.1

¹⁶⁸ Kenan Okan, *Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerinde Bir İnceleme*, MEB Planlama-Araştırma ve Koordinasyon Dairesi, Ankara 1971.

İngiliz okullarının açılmasında şüphesiz ki en büyük katkı payı İngiliz misyoner teşkilatlarıdır. Bu İngiliz misyoner teşkilatları içerisinde en önemli olanı “London Church Missionary Society ve Church of Scotland Jewish Mission”dur. 1815 tarihinde Osmanlı Devleti topraklarına ayak basmaları ile birlikte Protestan misyoner faaliyetleri hız kazanmış, okul, hastane, yetimhane vs. sayıları bir anda artmıştır.¹⁶⁹ Kudüs’te 28, Suriye’de 25, Cebel-i Lübnan’da 24 okul açan İngilizler, İstanbul’da 5 okul açmışlardır.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Mutlu, age, s.237-238.

¹⁷⁰ Age, s.258-264.

BÖLÜM 2: TOKAT'TA BULUNAN MİSYONER OKULLAR

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimleri ifade etmek için “millet sistemi” düzenlenmiştir. Millet sistemi, din ve mezhep inançlarına göre şekillenmiştir. Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler mensup oldukları mezheplerine göre ayrı ayrı millet kabul edilmiş, bunlar için “Rum milleti”, “Ermeni milleti”, “Yahudi milleti” gibi kavramlar kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlaması ile Avrupalı devletler azınlıkların haklarının uygun olmadığına karar vererek 17. yüzyıldan itibaren dinsel azınlık meselesini gündeme getirmiştir.¹⁷¹

1536 Fransa'ya verilen kapitülasyonlar sonrasında, Osmanlı Devleti'nin her tarafına dağılan Hristiyan misyonerler, dini teşkilatlar, okullar, kültür kurumları vasıtası ile yayılım göstermiştir. Yabancı Devletlerden Fransa ve İtalya, Katolik Hristiyanları; Almanya Katolik ve Protestan Hristiyanları, Rusya, Ortodoks Hristiyanları; İngiltere ve Amerika, Protestan Hristiyanları himaye etmiştir. Osmanlı Devleti'nde her tarafa yayılım gösteren misyonerler Müslümanlar üzerinde yeterince nüfuz sağlayamayıp Hristiyanlığın bir mezhebinden diğer mezhebine geçişte etkili olmaktadır. Osmanlı Devleti'nde özellikle Ermeni ve Rumlar hedef seçilmiş, Gregorian olan Ermeniler Katolikler tarafından kendi taraflarına çekilmek istenmiş, Protestanlar tarafından kendi taraflarına çekilmek istenmiştir. Bu bağlamda okulların temel hedefi, azınlıkta bulunan Hristiyan çocuklarını eğitmek, milli birliği bozmaktır.¹⁷²

Tokat uzun yıllar boyunca Türk, Ermeni, Yahudi ve Rumların bir arada yaşadığı önemli bir sancak olarak öne çıkmaktadır. Tokat kültürel ve tarihi yapısı ile coğrafi konumu, tüccarlar ve seyyah misyonerler için daima önemli bir merkez olmuştur. Vital Cuinet 1880-1892 yılları arasında Tokat'ta da uğramış, Tokat'ta dair tutmuş olduğu notlarında misyonerlerin yayılımını şu şekilde ifade etmiştir. “Rumlar, çocuklarının eğitimi için büyük gayret göstermektedir. Ancak küçük cemaatlerinin kaynakları zayıf olduğu için daha çok çocuklarını Cizvit papazlara emanet etmektedir.”¹⁷³

George Percy Badger, misyon seyahatinde 1842 tarihinde Tokat'ta bulunmuştur. Tokat'ta misyonerlerin azınlık halk ile iletişim halinde olduklarını belirtmiş, misyonerleri ve çalışma şekillerini methetmiştir, “Amerikan Board Misyonerleri, Amerikan papaz

¹⁷¹ Çuçek, agm., s.135.

¹⁷² Taşdemirci, agm., s.25.

¹⁷³ Birol, agm., s.258.

okullarından geçmiş ve zevkleri ile dış görünüşleri açısından doğuludan çok batılı gibiler. Zeki iyi bilgilendirilmiş ve kendilerini görev aşkına adanmış kişiler. Osmanlı İmparatorluğu bu pastörlerden daha mazlum, daha ağırbaşlı, iyilik etme konusunda çok istekli, bir vatandaş grubuna daha sahip değildir.”¹⁷⁴ Seyyah misyonerlerin notları, Tokat’ta misyonerlerin teşkilatlanmalarını örnekler niteliktedir.

Bu bölümde 1850-1920 yılları arasında Tokat sancağında bulunan misyoner okullara değinilmiştir, sonrasında Tokat ve çevresinde görev alan misyonerlerin biyografilerine yer verilmiştir. Misyon istasyonlarına gönderdikleri mektuplar ve personel bilgi kartları kaynağımızı oluşturmaktadır.

2.1. FRANSIZ CİZVİT OKULLARI

Katolik Kilisenin en gözde tarikatlarından olan Cizvit Tarikatı, İgnatius Loyola¹⁷⁵ tarafından 1500’lü yıllarda kurulmuştur. Loyola, bir grup teoloji öğrencisi¹⁷⁶ ile birlikte kendi yeminlerini oluşturarak Cizvit tarikatını kurmuştur. Cizvit tarikatının önemi, Katolik anlayışı yansıtmamasının yanı sıra, Katolik mezhebinin daha sistemli ve fonksiyonel hale getirmesidir. Cizvit tarikatı, Katolik Kilisesi’ne, Karşı-Reform döneminde destek sağlamış, Aziz Ignatius’un ruhani ve mistik görüşleri ile şekillenmiştir. Cizvitleri tanımlamak için “Dünyanın Gezin Azizleri, Kilise’nin Militanları ve Tanrı Şövalyeleri” gibi isimlendirmeler kullanılmıştır. Tarikat özellikle eğitim konusundaki başarıları ile dikkat çekmektedir.¹⁷⁷

Cizvitler bu tarikatın kilisede ibadetten daha fazlası olduğunu anladıklarında yeni coğrafyalara açılma ihtiyacı hissettiklerini dile getirirler. Yeni ülkelerde Katolik Hristiyanlığı yayma konusunda başarılı bir tablo çizen Cizvit rahipler, gittikleri ülkeleri kültürel, tarihi ve coğrafi yönden incelemiş, kayıtlar tutmuşlardır. Misyonerlik faaliyetleri için gittikleri ülkelerin dilini öğrenerek misyonlarını Asya başta olmak üzere Afrika ve Amerika’ya kadar ulaştırmışlardır.¹⁷⁸ Cizvit tarikatının gayesi, 11. yüzyılda Haçlı

¹⁷⁴ Türkmen, Bulut, agm., s.440.

¹⁷⁵ Cizvit tarikatı kurucusudur. 1491’de İspanya’da doğmuştur. Önceleri askerlik eğitimi almış olsa da sonrasında teolojiye yöneldi. Paris Üniversitesinde felsefe mastırı yaptı. Paris’te kaldığı dönemde etrafına topladığı öğrenciler ile Cizvit tarikatını kurmuştur. Daha detaylı bilgi için; TDV Günay Tümer “Cizvitler” TDV İslâm Ansiklopedisi, (06.05.2022), s.40-42, Ali İsra Güngör “Cizvitler”, İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2016, s.15.

¹⁷⁶ Bektaş Akbaş, *II. Abdülhamit Döneminde Cizvit Teşkilatının Osmanlı Topraklarındaki Eğitim Faaliyetleri (1876-1909)*, Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü, Yayınlanmış YL Tezi, s.39.

¹⁷⁷ Güngör, age, s.9-10.

¹⁷⁸ Tuğba Ortaç, *XIX. Yüzyılda Cizvit misyonerlerinin Osmanlı Devleti’ndeki Faaliyetleri*, Gazi Üniversitesi, Yakınçağ Tarihi, Yayınlanmış YL Tezi, s.70.

seferleri ile ulaşamadıkları hedeflerine misyonerlik teşkilatları üzerinden ulaşmaktır. Bu nedenle hedef ülkelerde faaliyetler yürütmüşler, eğitim kurumları açmışlardır. Yürütülen faaliyetler ve eğitim kurumları Katolik Hristiyanlığı her coğrafyada yaymak için Cizvit misyonerlerine kapı aralamıştır.¹⁷⁹

Bu çerçevede Cizvit rahiplerinin Osmanlı Devleti topraklarına gelişi 16. yüzyılda kendisini Katolik Hristiyanların hamisi ilan eden Fransa ile olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından Fransa'ya verilen kapitülasyonlar neticesinde bu topraklarda faaliyet gösterme imkânı bulmuşlardır. İstanbul'da bugün hala varlığını korumakta olan St. Benoit Mektebinin temeli bu dönemde atılmıştır.¹⁸⁰ Cizvit misyonerler öncelikli olarak Müslüman ahaliyi Katolikleştirme gayesi ile yola çıksalar da Müslümanların dinlerini değiştiremeyeceklerinin çok geçmeden farkına varmışlar ve oklarını Osmanlı Devleti topraklarında yaşamakta olan Hristiyan nüfusa ve diğer dini oluşumlara çevirmişlerdir.¹⁸¹ Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Rum, Ermeni, Nesturi¹⁸², Keldani¹⁸³ ve Bulgarların yanı sıra Ulah¹⁸⁴, Dürzi¹⁸⁵, Nusayri¹⁸⁶ ve Araplar üzerinde ciddi misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir.¹⁸⁷

Cizvit okullarının sayısı hakkında Osmanlı resmi makamlarının verdiği rakamlar net olmamakla birlikte şu şekildedir. 1869'da 76 okul, 1876'da 93'e yükselmiş, 1905 yılında ise 198 Cizvit okulu bulunmaktadır. II. Abdülhamit döneminde ise okul sayıları 250'ye ulaşmıştır. Bu durumdan rahatsızlık duyan Osmanlı devleti, Maarif Nizamnamesi'nin okullar ile ilgili maddesinde değişiklik yapmıştır.¹⁸⁸ Osmanlı arşiv

¹⁷⁹ Zeki Tekin, Ayşe Mine Karaca, "Cizvit Misyonerlerinin Kayseri'deki Eğitim Faaliyetleri: II. Abdülhamid Dönemi", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt.8/4, 2019, s.509.

¹⁸⁰ Mutlu, age, s.137.

¹⁸¹ Vahapoğlu, age, s.36.

¹⁸² Nesturilik: İstanbul Patriği Nestûr'un (ö. 451) öncülüğünde oluşan bir Hristiyan mezhebi.

Kadir Albayrak, "Nesturilik", TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt.33, İstanbul, 2007, s.15.

¹⁸³ Keldani: Nesturî iken Katolik olup Roma'ya bağlananlara Keldânî denilmektedir.

Kadir Albayrak, "KELDÂNÎLER", TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt.25, Ankara, 2002, s.207.

¹⁸⁴ Ulah: Romanya'nın yerli halkına ve bu halkın soyundan olan kimselere Osmanlı Türklerinin verdiği addır. TDK, <https://sozluk.gov.tr/> (10.05.2022).

¹⁸⁵ Dürziler; Orta Doğu kaynaklı Sâbiilik ve Ezidilik gibi dinlerin etkisiyle, 11. yüzyılda İslâmiyet'in Şiilik mezhebinin İsmailiye kolundan köken alarak ortaya çıkmış olan tek tanrılı bir dinî inanç topluluğudur. Bu dine inananlara Dürzî denir. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Dürzilik> (06.05.2022).

¹⁸⁶ Nusayrilik: Hz. Ali'ye ilâhlık isnat eden bâtinî bir fırka. İlyas Üzümlü, "Nusayrilik", TDV İslâm Ansiklopedisi, İlyas Üzümlü TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt.33, İstanbul, 2007, s.270.

¹⁸⁷ Mutlu, age, s.144.

¹⁸⁸ Esenkale, age, s.103.

kayıtlarında geçen, 15 Aralık 1898’de Sivas valisi tarafından resmi makamlara gönderilen belgede Fransız Cizvit okulları ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir.

“Sivas valisi Hasan Hilmi Bey’in Sivas, Tokat, Amasya ve Merzifon’da zükûr ve inas kısımlarından oluşan birer Fransız Mekteplerinin Cizvit papazlarının idaresinde bulunduğunu ve bu okullarda Müslüman çocuklarının zihinlerinin zehirlendiğini, çocuklarının bu okullara yollanmaması konusunda gerekli tedbirlerin alınmasından bahseder.”¹⁸⁹

Bu dönemlerde Cizvit okullarında öğrenim gören öğrenci sayısı Fransız Elçiliğinin belirttiğine göre 89.336 iken, Osmanlı arşiv rakamlarında 77.815’dir.¹⁹⁰ Fransız okullarında eğitim gören öğrenciler arasında yalnız Katolik, Ortodoks veya Yahudi ailelerin çocukları değil Türk ve Müslüman çocukları da mevcuttur. Bu okulların Müslüman aileler tarafından tercih edilme sebepleri arasında Fransızca dilinin öğretilmesi ve kaliteli eğitim verildiğinin düşünülmesidir.¹⁹¹ Metinde de belirtildiği üzere Cizvit okullarının eğitiminin ötesinde siyasi ve ideolojik bir yapıya büründüğü görülmektedir.

Cizvit okullarındaki ders programları incelendiğinde, bölgesel olarak okutulan ders programları değişmekle birlikte, okulun köyde veya şehirde olması da programı değiştirmektedir. Konya Vilayeti Nevşehir yöresinde bulunan Assomption Rahibe İbtidai Okulunda ders programı olarak sadece Fransızca ve yerel diller okutulurken¹⁹² Edirne Dedeagaç’taki Mineurs Conventuel Mektebinde kıraat, hüsn-i hat, İncil, hesap, tarih ve coğrafya dersleri okutulmuştur.¹⁹³ Trabzon’daki Lusie Fornie tarafından açılan sıbyan okulunda ise sadece lisan, eliş, müzik derslerinin okutulduğu görülmektedir. Tokat’ta bulunan Cizvit misyoner okulunda ise Ermenice, Rumca, Türkçe, Fransızca dil eğitimi ön plana çıkmaktadır.¹⁹⁴

1. Tokat’ta Cizvitlerin Faaliyetleri

Misyonerlik faaliyetleri çok eski tarihlere dayanan Fransız Cizvitler, Osmanlı Devleti’nde pek çok vilayette eğitimden sağlığa birden fazla alanda çalışmalar yürütmüşlerdir. Cizvit misyonerlerinin Tokat ve civarında çalışmaları en çok eğitim alanında yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede Tokat’ta Cizvitler tarafından açılan veya finanse edilen birden fazla okulun bulunduğu bilinmektedir. Bu okullarda tüm mezheplerden ve dinlerden çocuklar eğitim görmektedir.

¹⁸⁹ BOA, Y. PRK. UM, 44/96, 1316.ş.27, Esenkal, age., 2007: s.103.

¹⁹⁰ Mutlu, age, s.145-146.

¹⁹¹ Ekrem Aksoy, “Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Fransız Okulları”, *Syneries Turquie*, Cilt.8, 2015, s.37.

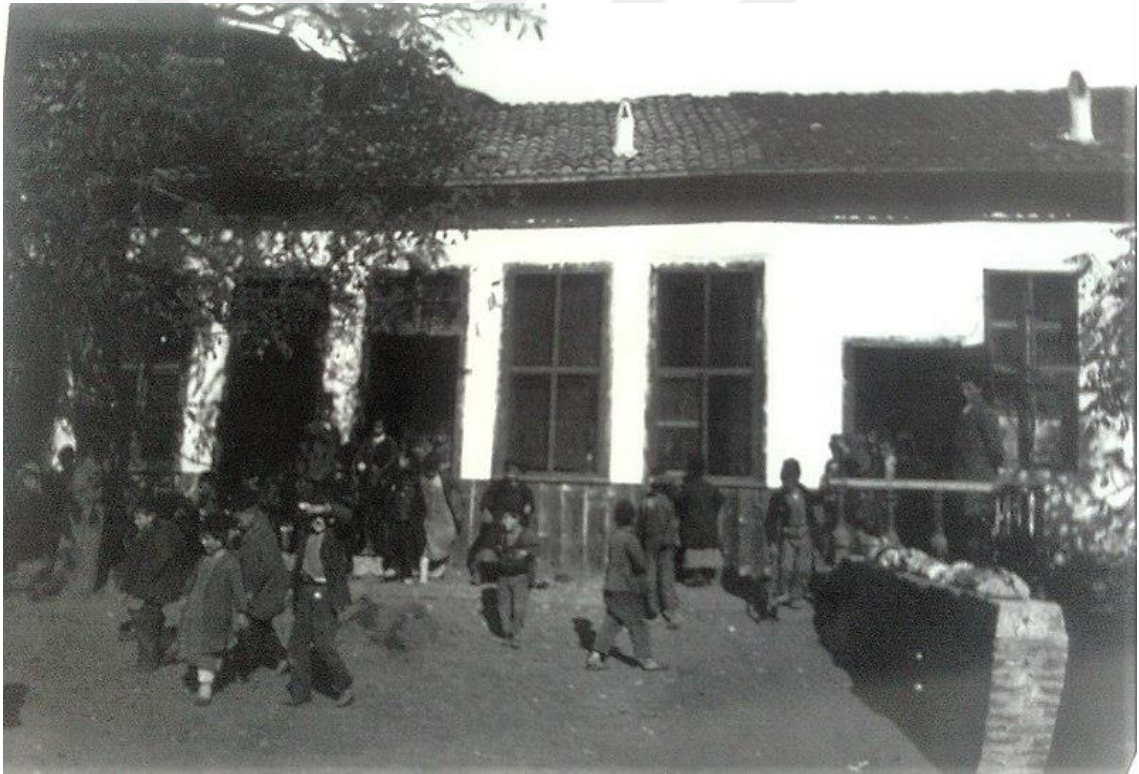
¹⁹² BOA, ŞD. 2793/49 aynı bilgilerin latince edilmiş şekliyle Mutlu, age, s.149.

¹⁹³ BOA, ŞD. 2648/3, LEF 1, Mutlu, age, s.149.

¹⁹⁴ BOA, ŞD. 214/80; ŞD. 1850/7, Mutlu, age, s.149.

Cizvit misyonerleri 1881’de Tokat’a geldiklerinde Cizvit papazlar Ermeni Hosesyan Hacı Mardiros’dan satın aldıkları arazi üzerine okul inşasına başlamışlardır.

H 1900 Maarif Salnamesi kayıtlarına göre Tokat’ta Cizvit misyonerlerinin açmış oldukları okullar idadi derecesinde olup Jurdat adına kayıtlıdır. Ruhsat tarihleri ilgili salnamede erkek okulu için 1879, kız okulu için ise 1889 olarak belirtilmiştir. Cizvitlere ait idadi derecesindeki bu okulda 120 erkek ve 375 kız öğrenci eğitim görmektedir.¹⁹⁵ Bu okullar açıldıklarında ruhsatsız eğitim verirken, sonrasında yetkililer tarafından kapatılması gündeme getirilince ruhsat almışlardır.¹⁹⁶ Arşiv belgelerinde Fransalı Kont Didames ve eşinin 1896 yılında almış oldukları evi ruhsatsız olarak okul ve kiliseye çevirdiği görülmektedir. Bununla da kalmayıp üç hane daha satın alarak onları da aynı şekilde kullanmak istemeleri Şura-yı Devlet’e bildirilmiş, gelen cevapta durumun konsolosluğa bildirildiği, teftiş için gelineceği söylenmiştir.¹⁹⁷

Resim 7: Tokat'taki Cizvit Okulunun Fotoğrafları (1904-1907 Arası)¹⁹⁸

¹⁹⁵ 1317 Maarif Salnamesi, s.1280-81.

¹⁹⁶ Başbakanlı Osmanlı Arşivleri (BOA) DH.MKT. 21/24 09/L/1310-2.

¹⁹⁷ BOA A} MKT.MHM. 661/33 1313/L/23-2, BOA HR.TH. 172/69 07/04/1896-1.

¹⁹⁸ https://tr.wikipedia.org/wiki/Guillaume_de_Jerphanion#/media/Dosya:Cizvit_okulu_-_Tokat.jpg.

Tablo 9: 1901 Tokat Sancağında Bulunan Fransız Okulları¹⁹⁹

Okulun Bulunduğu Yer	Tesis Tarihi	Okulun İsmi ve Bağlı Bulunduğu Cemiyet	Ruhsat Durumu	Okulun Derecesi ve Tahsil Süresi	Müessisi ve Müdürü-Müdiresi	Öğrenci sayısı		Öğretmen Sayısı		Vesair Bilgiler
						Kız	Erkek	Kadın	Erkek	
Tokat Hoca Ahmet Mahallesi	1297/1880	Fransız Jesuite Mektebi	21 Şubat 1314	7 Yıl	Müessisi Kont Didama ve Eşi Müdürü Charl Tron		110		9	4 Osmanlı, 5 Fransız Öğretmen Okul Mülkü Zekaryan Agop adına kayıtlı
Tokat Hoca Ahmet Mahallesi	1307/1890	Fransız Jesuite Mektebi	21 Şubat 1314	7 Yıl	Müessisi Kont Didama ve Eşi Müdürü Charl Tron	200		7		4 Osmanlı, 3 Fransız Öğretmen

¹⁹⁹ BOA, BOA. 205658 21.ZA.1321/6 Aynı bilgiler tablolaştırılmış olarak Mutlu, age, s.227.

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Tokat'ta 1880-1890 yıllarında hizmet veren Cizvit okulunda, Okulun müessisi Kont Didama, müdürü ise Charl Tron olarak görünmektedir. Eğitim süresi 7 yıl olan Cizvit misyoner okulu Maarif salnamesinden farklı olarak kız öğrenci sayısı 200, erkek öğrenci sayısını ise 110 olarak gösterilmiştir. 9 erkek öğretmenin 4'ü Türk, 5'i ise Fransız'dır. Okul Zekaryan Agop adına kayıtlıdır. 7 adet öğretmeni olan kız okulunda ise 4 Türk ve 3 Fransız bayan öğretmen görev yapmaktadır. Cizvit okulunda Türk öğretmenlerin görev yapıyor olması düşündürücüdür. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bu okulları kontrol edebilmek amaçlı öğretmen tayin etmesi olarak yorumlanabilir.

1880-1892 yılları arasında Tokat'a gelen Vital Cuinet tarafından tutulan kayıtlarda yer alan Cizvit koleji bilgileri ise şöyledir; 4 öğretmen tarafından eğitim verilen 130 öğrencili Cizvitler tarafından finanse edilen okulda, 20 Ortodoks Rum, 50 Gregorian Ermeni ve 60 Katolik Ermeni öğrenci eğitim görmektedir. Bu okulda Türkçe, Ermenice ve Fransızca eğitim verilmektedir.²⁰⁰ 1878-1882 yılları arasında Ermeni Patrikhanesi tarafından rahip etnolog Karekin Srvantzdiyants'a yaptırılan sayımda Tokat merkezde 1881'de bir Cizvit kolejinin bulunduğu yer almaktadır.

1901-1913 tarihleri arasında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde faaliyet gösteren 198 Cizvit okullundan yukarıda da belirtildiği üzere yalnız 133'üne dair bilgi ve belgeye erişmek mümkündür.²⁰¹ Tokat'ta ise Cizvitlere ait 1901 yılında 2 adet okul mevcutken 1913 yılında okulların sayısı 4'e yükselmiştir. Bu okullara aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 10: 1901 ve 1913 tarihinde Varlığı Osmanlı Devleti Tarafından Resmen Tanınan Tokat Sancağı Fransız Okulları²⁰²

	1901	1913
Tokat	Peres Jesuites Mektebi	Jesuit Koleji
	Soeurs de l'Assomption Mektebi	Parasız Mektep
		Obtales de l'Assomption Rahibeleri Yatılı Mektebi
		Parasız Mektep

1901 yılında Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınan Cizvit misyonerlerinin Tokat sancağında Peres Jesuites Mektebi ve Soeurs de l'Assomption Mektebi olmak üzere iki okulu mevcuttur. Bu iki okul 1880-1890 yıllarında Tokat'ta mevcut olan

²⁰⁰ Cuinet, age, s.624.

²⁰¹ Mutlu, age, s.144.

²⁰² Age, s.160-190.

okulların devamı niteliğindedir. 1913 yılına gelindiğinde Tokat sancağında kolejlerin sayısının iki katına yükseldiği görülmektedir. Tokat merkez kazasında Cizvit rahipleri tarafından yönetilen bir kız, bir erkek okulu bulunmaktadır. Buna ek olarak bir adet kolej ve bir yatılı okul da açılmıştır. Bu okullar Kont Pere Didame ve eşi tarafından tesis edilmiştir.²⁰³

1880-1890 yıllarında verilen öğrenci sayıları ile 1901 yılında verilen öğrenci sayıları aynıdır. Geçen 10 yıllık süreçte öğretmen ve öğrenci sayılarında hiçbir değişim olmadığı görülmektedir. Bu durum da Maarif salnamesi ve Vital Cuinet Tokat'taki Cizvit okulları ile ilgili yakın bilgiler vermiştir.

Taşralarda bulunan Cizvit okullarında okutulan ders programları standart olmasa da ilk ve orta dereceli okullarda genellikle, ahlak, Fransızca okuma-yazma, gramer, güzel yazı, ilm-i eşya, hesap, geometri, tabii bilimler, tarih, coğrafya, yabancı dil, müzik, resim, dikiş ve jimnastik dersleri verilmektedir.²⁰⁴ Buna ek olarak Tokat'ta bulunan Cizvit okullarında tiyatro dersi verildiği bilinmektedir.

Resim 8: Tokat'taki Cizvit Okulunun Fotoğrafları (1904-1907 Arası)²⁰⁵

²⁰³ BOA, ŞD 1799/23 17.L.1313/4, BOA, ŞD. 1806/21 20.M.1318/4.

²⁰⁴ Mutlu, age, s.149.

²⁰⁵ https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cizvit_okulu_-_Tokat_2.jpg.

Cizvit misyoner okullarının tamamı ücretsiz olmayıp bazı okullarda velilerden ücret talep edilmiştir. Bu ücretler okulun bulunduğu yere göre değişiklik arz etmiştir. Okulun tam pansiyon, gündüzlü veya yarım pansiyon olmasına göre değişen ücretleri, öğrencinin yaşına göre de farklılık göstermektedir. Örnek verilecek olursa İstanbul'da bulunan Dame de Sion Kolejinde 1900 tarihindeki ücretler, tam pansiyon 7-12 yaş arası 40 lira iken, gündüzlü öğrenci 7-10 yaş arası 10 lira, yarım pansiyon 7-12 yaş arası 22 liradır. Tokat'ta bulunan ücretli okulun fiyat bilgisine ulaşamamış olmasına rağmen her öğrencinin gelir durumuna göre okul masraflarını karşıladıklarına değinilmiştir.²⁰⁶

Aşağıda 1800'lü yıllarda Osmanlı topraklarının birçok bölgesinde okullar açan Cizvit Misyonerlerinin Tokat'ta bulunan Kont Didama ve eşi tarafından açılan Fransız Jesuite Erkek Mektebine ait fotoğraflara yer verilmiştir. İlk resim ücretsiz okulun resmi olmakla birlikte ikinci resim ücretli okula aittir.

Resim 9: Hasan Erdem Arşivinden 1890 Ücretsiz Fransız Cizvit Misyoner Okulu ve Öğrencileri 1

²⁰⁶ Birol, agm., s.258.

Resim 10: Hasan Erdem Arşivinden 1890 Ücretli Fransız Cizvit Misyoner Okulu ve Öğrencileri 2

Yukarıda yer verdiğimiz fotoğraflar incelendiğinde ücretli eğitim veren (resim 10) okulun öğrencilerinin daha intizamlı ve bakımlı oldukları görülmektedir. Okullardaki veli profiline varlıklı Rum ve Ermeni ailelerin çocuklarından oluşması buna etkindir. Müslüman Türk ailelerin çocuklarının da bu okullarda eğitim gördüğü bilinmesine rağmen öğrencilerin isimlerine ve sayılarına ulaşamamıştır. Diğer fotoğrafta ise (resim 9) ücretsiz olarak eğitim veren okulun öğrencileri görülmektedir. Okulun öğrenci sayısı ücretli okula göre daha fazladır. Bu okul ise orta sınıf veya imkânları kısıtlı gayrimüslim ailelerin çocuklarına hizmet etmektedir.²⁰⁷

2. Tokat'ta Görev Yapan Cizvit Misyonerleri

Hristiyanlığın misyonerler tarafından yayılması için bulundukları ülkelerin kültürleri ile etkileşip bütünleşmek ve yerli halk ile iyi ilişkiler kurmaları bir yöntem olarak geliştirilmiştir. Yabancı ülkelerde görev yapacak misyonerler seçilirken sadık, sırtutabilen, yardımsever, azimli olmaları tercih edilmektedir. Gittikleri bölgelerde görev

²⁰⁷ Ş. Muhammed Dualı, "XX. Yüzyılın Başlarında Tokat Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Peder Guillaume De Jerpanion'un Tokat İzlenimleri", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat, 2018, Cilt.2, s.458.

yapmalarını kolaylaştıracak meslek dallarına sahip olmaları da önemlidir. Misyonerler bu nedenle öğretmenlik, doktorluk, eczacılık gibi alanlarda yetiştirilmişlerdir. Görev yaptıkları bölgelerde meslekleri halk tarafından saygı ve sevgi görmelerine zemin hazırlamaktadır.²⁰⁸ Misyonerler görev yaptıkları bölgelerde titiz, özenli çalışmaları mesleklerini sevmeleri ve saygı duymaları, azim ve gayretleri sonucunda etki alanlarını genişletmeyi başarmışlardır.

2.1. Guillaume de Jerphanion (1877-1948)

Guillaume de Jerphanion, Baron Frank ve Claire-Marie de Lyle Taulane çiftinin sekiz çocuğundan üçüncüsü olarak 1877 yılında Fransa'nın Var ili sınırlarında bir şatoda dünyaya gelmiştir.²⁰⁹ Donanmada başlayan eğitim hayatı Cizvit Lisesi ile devam etmiştir. 1893 yılında İgnatius tarafından kurulan İsa Cemiyeti²¹⁰ adlı Katolik tarikatına katılmaya karar veren Jerphanion²¹¹, burada altı yıl eğitim almıştır. 1881 yılında Papa XIII. Leo tarafından Ermenistan Misyonu²¹² kapsamında Tokat'a Cizvit misyoneri olarak gönderilmiştir. Cizvitlerin asıl amaçları Gregorian Ermenileri Katolikleştirme ve Amerikan Protestan Misyonerlerinin etkisini Anadolu üzerinden kırmaktır. Cizvitler 1881 ve 1924 tarihleri arasında Küçük Kilikya Misyonu adı altında Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri ve Adana'da okullar açmışlardır.

Henüz 26 yaşındaki genç misyoner Jerphanion, Cizvit Katolik Kolejinde Ermeni ve Rum çocuklarına teoloji, felsefe, matematik ve fen bilimleri üzerine dersler vererek, çalışmalarına başlamıştır. Aynı zamanda bu okulda bu derslerin yanı sıra bizzat Cizvit rahipleri tarafından kaleme alınan oyunlar oynanmakta, tiyatro gösterileri düzenlenmektedir. Jerphanion Tokat'ta görev yaptığı süre içerisinde Türkçe ve Ermeni

²⁰⁸ Haktan Birsen, "Peder Monier'in Gözlemleri ile Fransız Cizvit Misyonerlerinin Osmanlı Topraklarındaki Çalışmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt.2/2, 2013, s.103.

²⁰⁹ Semavi Eyice, "Jerphanion Guillaume de" *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt.23, 2001, s.580.

²¹⁰ "İsa Cemiyeti'ndeki eğitimlerini tamamlayan kişi, öğrendiklerini uygulamaya koyma adına (Naiplik) denen bir sisteme göre öğretmenlik yapar. Sorasında master ve doktora çalışmasına gidebilir. Bu aşamadan sonra kişi üstleri tarafından belirlenen bir ülkeye gönderilerek, istenen alanda çalışmaya başlar." Vincenzo Ruggieri, *Guillaume De Jerphanion et la Turquie de Jadis*. France: Rubbettino, 1997, s.126.

²¹¹ Scott Redford, Nina Ergin, *Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açıları: Klasik ve Bizans Dönemleri*, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s.127.

²¹² "1881 yılında Papa XIII. Leo tarafında, Ermeni Katolik Patriği ve Ermeni Piskoposunun Papa'dan yardım isteği neticesinde kurulmuştur. Bu misyon sonrasında Lyon eyaleti Cizvitlerine devredilmiş, Misyonun coğrafi sınırları Pontus ve Güney Kilikya-Ermenistan'ı kapsamaktadır." Vincenzo Ruggieri age, s.128.

dillerini çok iyi bir şekilde öğrenmiştir. Gregorian Hristiyan olan Ermeni çocuklarına Katolikliği benimsetmeye çalışmıştır.²¹³

Resim 11: “Tokat’ta Tiyatro Gösterisi” Fransız Cizvit Okulunda Gösteri

Jerphanion Tokat’ta geldiğinde Cizvit misyonerlerinin yönetiminde bir ilkokul, bir kız lisesi, bahçeli bir manastır ve bir erkek lisesi mevcuttur. “Bu şehir diğer tüm şehirlerden daha iyi” yorumunu yapar.²¹⁴ Cizvit okullarında Katolik ve Ortodoks, Ermeni ve Rum aile çocuklarına eğitim verilmektedir. Görevine tüm içtenliği ile bağlı Jerphanion gündüzleri okulda verdiği dersler dışında akşamları da ücretsiz olarak dersler vermiştir. Cizvit rahibeleri ise kadınlara halı dokuma atölyeleri kurarak meslek edinme kursları düzenlemişlerdir. Cizvit misyonerleri yalnız eğitim faaliyetleri ile değil, aynı zamanda tıbbi yardımlar sağlayarak da halk arasında saygınlık kazanmıştır.²¹⁵

²¹³ Ruggieri, age, s.163.

²¹⁴ Age, s.137.

²¹⁵ Age, s.138.

Resim 12: “Tokat’ta Okul Bahçesinde Okuma” Ruggieri, 1997, s.164

Tokat’ta kaldığı dönem ve sonraki zamanlarda Anadolu coğrafyasına geziler yapan Jerphanion, Tokat çevresindeki diğer iller ile ilgili bilgiler vermiştir. Amasya’da bir erkek koleji, bir kız koleji ve bir manastır, Merzifon’da bir okul ve bir erkek kolejinin faaliyet yürüttüğünü dile getirmiştir. Tokat sancağının bağlı bulunduğu vilayet olan Sivas’ta ise, 1882’den beri eğitimine devam eden bir kız koleji, bir manastır ve bir okul ile erkek kolejinin varlığını bildirmiştir.²¹⁶ Jerphanion, Tokat’ta bulunduğu yıllarda kendi objektifinden kareler çekerek o döneme ait kesitlerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Resim 13: “Cizvit Okulu Bahçesinde Oyun Oynayan Çocuklar” Ruggieri, 1997, s.164

²¹⁶ Ruggieri, age, s.64.

Resim 14: “Cizvit Okulu Bahçesinde Kartopu Oynayan Çocuklar” Ruggieri, 1997

Jerphanion’un bilime olan merakı, onu yörenin coğrafi özelliklerini incelemeye itmiştir. Tokat’ta kaldığı sürede Yeşilırmak havzasının çizimlerini yaparak haritasını çıkartmıştır. Dört sayfadan oluşan harita; Amasya, Niksar, Sivas ve Zile’yi de kapsamaktadır. Sayfalarda orada yaşayan halkın uyrukları belirtilirken, antik ve Selçuklu dönemi eserlerin kalıntıları gösterilmektedir.²¹⁷

Jerphanion’un Tokat’ta kaldığı dönemde Samsun’u, Akdeniz kıyalarından Mersin’e kadar uzanan bölgedeki kasabaları, şehirleri ve köylerin birçoğunu ziyaret ettiğini kendi notlarında dile getirmiştir. Tokat’a geldiğinde burada bulunan Peder Joannes Gransault rehberliğinde Ürgüp yöresinde önemli arkeolojik çalışmalar yürütmüştür. Jerphanion 1910 yılında, Kapadokya yöresine geri dönerek Bizans dönemine ait kalıntılar üzerine çalışmalar yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Jerphanion Fransız ordusu tarafından görevlendirilmiş, dil bilmesi nedeni ile çevirmen olarak Çanakkale’de Fransız ordusunda görev almış, sonrasında Fransa Devleti tarafından şeref madalyası ile onurlandırılmıştır.²¹⁸

²¹⁷ Katharine Branning, “Denemeler (Tokat’ın tarihi ve kültürü üzerine).”

<http://www.turkishhan.org/jerphanion.htm> (kitabın tamamına ulaşılammış olup Tokat ile ilgili bölümden alıntılara yer verilmiştir.)

²¹⁸ Nina Ergin, Scott Redford, *Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açıları: Klasik ve Bizans Dönemleri*, Çev.İnci Türkoğlu, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.130

Doğu Kilisesi Kutsal Cemaati ve Papalık Şark Enstitüsü kurulması ile Bizans Arkeolojisi ve Sanatı başkanlığını yürütmek için 1918 yılında Tokat'tan ayrılmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Fransa'da bulunan Jerphanion, 22 Ekim 1948'de 71 yaşında ölmüştür. Kariyeri boyunca mektupları, makaleleri, kitapları ve konferansları ile yayınlanmış 210 eser bırakan Jerphanion, sadece görevine sıkı sıkıya bağlı bir Cizvit misyoneri değil, aynı zamanda bir öğretmen, bir arkeolog, bir sanat tarihçisidir. Jerphanion'un yaşamı, kişisel misyonerlik bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Tokat'ta göreve başladıktan sonra kısa süre içerisinde Ermenice ve Türkçe öğrenmesi, verdiği dersler yanı sıra tiyatro oyunları kaleme alması, arkeoloji ve coğrafya ile ilgili olması kısacası çok yönü oluşunun bölgede yürütülen misyoner faaliyetlere katkısı yadsınamaz bir gerçektir.

Resim 15: Fransız Okulunun Öğrencileri, Tokat. Ruggieri, s.160

2.2. Antoine Poidebard (1878-1955)

1878 yılında Lyon'da dünyaya gelen Antoine Poidebard, 1897 yılında Cizvit kolejini bitirmiştir. 1904 yılında henüz çok genç yaşta iken misyonerlik faaliyetleri için, Osmanlı Devleti topraklarına gönderilmiştir.²¹⁹ Cizvit bir papaz olarak, üç yıl boyunca “Küçük Ermenistan Misyonu”nun bir parçası olarak Tokat, Marsivan (Merzifon), Sivas

²¹⁹ Georgy Chochiev, “Cizvit misyonerin Gözünden Tokat'ta Kuzey Kafkas Göçmen Köyleri: Bey Düğünü ve Vatan Marşı”, *Kafkasya Araştırma Dergisi*, c.3/6, 2018, s.208.

ve Amasya bölgelerinde gezici doktor yardımcısı olarak görev almıştır.²²⁰ Tokat'ta kaldığı sürede Türk ve Ermeni dillerini öğrenmiştir. Daha sonra 1911'de Fransa'da papazlık eğitimini tamamlayarak Sivas ve Merzifon şubelerinin yöneticisi olarak atanmıştır. Poidebard'un meraklı olduğu bir başka alan ise havacılıktır. Ortadoğu Eski Çağ anıtlarını keşif uçuşları düzenleyerek, Fenike, Roma ve Bizans dönemlerine ait yerleşim yerlerini bularak, hava arkeolojisinin²²¹ kurucularından olmuştur.²²²

Poidebard'ın 1907 tarihinde Cizvit rahibi olarak geldiği Tokat kazasında, doktor yardımcısı olarak görev yaptığı dönemde hatıralarına yer verdiği makale ve raporlar bulunmaktadır. Sözü edilen bu yazılar Cizvit tarikatı tarafından çıkarılan Etudes dergisinde 1907'de yayınlanmıştır.²²³ Ayda iki kez yayınlanan bu derginin kapsamında, misyon faaliyetleri ve teolojik konular yer almaktadır.

Poidebard'ın bağlı bulunduğu misyon, 1881 yılında bizzat Papa XII. Leo'nun emri ile Gregorian mezhebi üyelerinin katolikleştirme ve bölgede faal olan Protestan misyonunun etkisini azaltmak için "Küçük Ermenistan" adı ile kurulmuştur. Misyon Sivas ve Adana vilayetleri, Trabzon ve Ankara vilayetlerinin bir kısmını içine alan Karadeniz ile Akdeniz arasındaki coğrafyayı kapsamaktadır. Tüm misyoner faaliyetlerinde görüldüğü üzere "Küçük Ermenistan" misyonunda hedefi, eğitim ve sağlık kuruluşları aracılığı ile bulundukları yerleşim bölgelerinde halkın sevgi ve saygısını kazanmaktır. Misyonun amacı, "Hristiyan erdemleri" doğrultusunda hizmet ederek, Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığını göstermek, batının üstünlüğünü gözler önüne sermektir. Bu misyonun sağlanması için de Osmanlı Devleti'nin topraklarının en ücra bölgelerine bile okul, hastane ve yetimhaneler açarak misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Poidebard, raporunda Tokat'tan şöyle bahsetmektedir.

²²⁰ Musée Virtuel, "Antoine Poidebard" Université Saint-Joseph de Beyrouth Service des Publications et de la Communication Tous droits, <https://www.usj.edu.lb/poidebard/>.

²²¹ Hava Arkeolojisi: Arkeolojik Toprakaltı ve Üstü Kalıntılarının Ören Yerlerinin Saptanmasında uydu görüntüleri ve uçak kullanılması, www.worldarkeoloji.blogspot.com (08.10.2022) Hava fotoğrafı arkeolojisi ya da hava arkeolojisi, arkeolojinin araştırma yöntemlerinden birisidir. Hava arkeolojisi insanlar tarafından yeryüzünde bırakılmış, yeryüzü seviyesinde gözle görüldüğünde belki dikkati çekmeyen ancak gökyüzünden fotoğrafı çekildiğinde farkına varılan kalıntıların keşfinde kullanılır. Hava arkeolojisinde uçak, helikopter, balon ve insansız hava aracı gibi çeşitli hava taşıtları kullanılır. Son zamanlarda yapay uydular aracılığıyla uzaydan kayda geçirilen arkeolojik buluntu yerleri de hava arkeolojisine benzer bir biçimde uluslararası literatürde uydu arkeolojisi ya da uzay arkeolojisi gibi isimlendirmelere de rastlamak mümkündür. The Space Archaeologists, https://tr.wikipedia.org/wiki/Hava_arkeolojisi, (08.10.2022).

²²² Chochiev, age., s.208.

²²³ Age., s.206.

“Çalışma alanım geniştir. Tokat kenti ve elli kilometre yarıçapında bulunan yüz civarında köyü içine almaktadır. Zavallı hastalarım sonbaharın dökülmüş yaprakları kadar kalabalıktır. Ve hepsi de öylesine talihsiz, öylesine merhamete layıktır! Yoksul bir köylüye, yoksul bir dağlıya, yoksul bir göçebeye, hastalara ve terk edilenlere verin. Onlar kerpiç kulübelerinde ve keten bezinden çadırlarında gözlerini ve ellerini size doğru yönelterek ıstırap içinde inliyorlar... Verin! Tanrı da size karşılığını verir.”²²⁴

Poidebard, Tokat’ın sosyokültürel özelliklerinden bahsetmiştir. Parasızlık ve geçim zorluğu nedeni ile tedavi olamayan köylü halka sağlık hizmeti götürüldüğünü dile getirmiştir. Poidebard severek yaptığı görevini nasıl içselleştirdiğini ve görevine ne kadar bağlı olduğunu dile getirmiştir. Misyonerlerin, sabırlı, çalışkan, fedakâr çalışmaları halkın sempatisini ve sevgisini kazanmalarını sağlamıştır. İronik olan kısım ise misyonerler tarafından aylık yayınlanan dergilere fedakârca çalışmalarını anlattıkları yazılar göndererek bağlı bulundukları ülkeler ve Katolik kiliseler tarafından finansal takdir görmeleridir.

Poidebard’ın bu ifadelerinden de anlaşılacağı üzere 1900’lü yıllar Osmanlı toplumunun içinde düştüğü imkânsızlıklar misyonerler için bulunmaz fırsatlar sunmuş ve hedeflerine ulaşma hususunda kolaylık sağlamıştır. Poidebard, raporunda Tokat sancağının nüfusundan, etnik çeşitliliğinden ve genel olarak halkın yapısından da söz etmiştir. Tokat’ta Türkler dışında Ermeniler, Rumlar ve Kürtlerin yaşadığına değinmiştir. Türkleri Sünni ve Alevi olarak sınıflamış, Ermenileri de Gregorian, Protestan ve Katolik olarak ayırmıştır. Tokat’ın nüfus bilgilerine yer verdiğimiz bölümlerimizde belirttiğimiz dış ve iç göçlere Poidebard’da yer vermiştir. 1850’lerden itibaren sonraki 50 yıl boyunca Kafkaslardan Anadolu’ya pek çok göç dalgası yaşandığı görülmektedir. Poidebard, Çerkez, Abaza, Dağıstanlı, Oset, Karaçay gibi pek çok göçmenin Tokat’a iskânını belirtmiştir. Gelen göçmenler dolayısıyla Tokat’ta 150’ye yakın yeni köy kurulduğuna eserinde yer vermiştir.²²⁵

2.3. Diğer Cizvit Misyonerler

Sivas vilayetine bağlı Tokat sancağında daha pek çok Cizvit misyonerin görev yaptığı bilinmektedir. Hakkında çok fazla bilgi edinemediğimiz bir diğer Cizvit misyonerleri ise Kont Pierre Didaus (bazı kaynaklarda Dramas olarak da geçmektedir.) ve eşi Matild Didaus’dur. Bay ve Bayan Didaus’un Tokat’ta ruhsatsız olarak okul ve kilise açtıkları ve bu okul ile kiliseyi finanse ettikleri bilinmektedir. Haklarında ruhsatsız

²²⁴ Chochiev, age, s.209.

²²⁵ Age, s.209.

okul ve kilise açmaktan tahkikat yapıldığı arşiv belgelerinde mevcuttur.²²⁶ Yapılan tahkikatlar sonrasında ruhsatsız açılan okul ve kilisenin kapatılması yönünde karar verilmiştir.²²⁷

Fransız Cizvit rahiplerinin idarecilerinden Rahip Charl Tron ve Rahip Andre'nin 1900-1901 yılları arasında Sivas vilayeti ve civarındaki misyon faaliyetlerini teftiş amaçlı Tokat'a geldikleri, burada bir süre kalarak okulların, kiliselerin durumunu gözden geçirdikleri bilinmektedir. Daha sonra Tokat ve Merzifon rahipleri ile birlikte Kayseri'ye geçmişlerdir. Tokat'ta kaldıkları süre içerisinde Ermeni halka vaazlar verdikleri ve bazı yayınları dağıttıkları bilinmektedir. Teftiş edilen bölgelerde inşaat süreci devam eden okullara Hristiyan tebaanın çocuklarını kaydetmek istemişlerdir.²²⁸

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti topraklarında faaliyet gösteren Cizvit misyonerleri, görevlerini yerine getirmek adına, durmaksızın çaba sarf etmişlerdir. Her ne kadar Osmanlı Devleti halkları için bu durum üzüntü verici sonuçlar doğurmuş olsa da misyonerlerin, faaliyetlerini ne denli ciddiye aldıklarını göstermektedir.

Resim 16: Cizvit Misyonerleri, Hasan Erdem Arşivinden

²²⁶ BOA A} MKT.MHM 661/33 1331/L/23-2, BOA DH.MKT. 13/3 1310/N/25-1, BOA DH.MKT. 1356/75 1303/L/19-1.

²²⁷ BOA HR.TH. 172/69 1869/04/07-1.

²²⁸ BOA DH. ŞFR. 291/13 1318/A/17-1, BOA DH. ŞFR. 289/118 1318/T/31-1, BOA DH. ŞFR.205/61 1313/M/08-1, BOA DH. ŞFR.191/12 1312/N/20-1.

Cizvit misyonerleri Osmanlı Devleti toprakları üzerinde Hristiyanların haklarının korunması ve kültürel asimilasyonlarının engellenmesi adı altında taşrada çalışmalar yürütmüşlerdir. Cizvit misyonerlerinin temel hedefleri Ermenilerin Katolikleştirilmesidir. Bu gaye ile Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermenileri, Katolik ve Gregorian Ortodokslar olarak bölmüşlerdir. Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan gayrimüslimler hakkında bilgi toplanması, ticaret yolları üzerinde kontrol tesisi gibi faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu planın bir parçası olarak okullar ve ibadethaneler, dispanserler kurarak gayrimüslim ve Müslüman halkın güvenlerini, sevgilerini kazanmaya çalışmalarıdır. Misyonerlerin çalışmaları nihayet bulmuş, birlik içinde yaşayan etnik gruplar ayrılmaya başlamıştır. Misyonerlerin bir başka etkisi ise Hristiyanlar arasındaki dini-mezhebi mücadelelerin yaşanmasına sebep olmalarıdır.²²⁹

Resim 17: Poidebard ve Jerphanion 1903- Hasan Erdem Arşivinden

Fransız misyonerlerinin hedefleri diğer mezheplerin yanı sıra Gregorian Ermenilerin Cizvit rahipleri aracılığı ile Katolikleştirilmesidir. Nitekim başarılı da olmuşlardır. Ermenileri Katolik ve Gregorian Ortodoks olarak ikiye bölmüşler, baskıcı tavırları, açtıkları kurumlar ve siyasi destek ile Gregorian Ermenileri Katolikleştirmeye

²²⁹ Haktan Birsal, “Peder Monier’in Gözlemleri ile Fransız Cizvit misyonerlerinin Osmanlı Topraklarındaki Çalışmaları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c.2/2, 2013, s.124.

çalışmışlardır.²³⁰ Fransa'nın bu tutumu ve başarılı görüntüsü diğer Avrupalı devletleri etkilemiş, sonucunda da pek çok devlet Osmanlı topraklarına gelerek okullar açmış ve misyonerlik faaliyetleri yürütmüştür. Sözü geçen devletlerden bir tanesi de İngiltere'dir. Cizvit misyonerlerinin karşılaştıkları en büyük sıkıntılardan bir tanesi de Osmanlı topraklarında giderek güçlenen Protestan Amerikan misyonerleridir. Cizvit misyonerlerinin başlıca hedefleri arasında Amerikan misyonerlerini engellemek vardır.²³¹ İngiltere'nin desteği ve koruması ile Osmanlı topraklarına gelen, Amerikalı misyonerlerin hedefleri ise, Protestanlık çalışmaları üzerinden Osmanlı pastasından paylarını almaktır.

2.2. AMERİKAN BOARD OKULLARI

1810 yılında "American Board of Commissioners for Foreign Missions" (Amerikan Yabancı Misyonlar Masası) Amerika Birleşik Devletleri'nin Massachusetts eyaletinin başkenti Boston'da kurulmuştur. Amerikan Board'ın kuruluş amacı Andover Teoloji Semineri'ndeki birtakım genç misyonerin, "kâfir" dünyaya İncil'i vaaz etme isteğidir.²³²

Amerikan Board misyonerlerinin Osmanlı Devleti topraklarına ilk geliş tarihleri 1820'dir. Anadolu'ya gelen ilk Amerikan Board misyonerleri Levi Parsons ve Pliny Fisk'tir. 1870 yılına kadar teşkilatlanan Amerikan Board misyonerleri Osmanlı üzerinde hemen her yerde okul, kilise, hastane, eczane, yetimhane gibi kurumlar açmışlardır.²³³

Misyonerler Amerika'da iyi eğitimler alarak, alanlarında yetişmiş profesör, doktor, öğretmen, edebiyatçı, tarihçi, dilciler olarak geldikleri ülkelerde misyon istasyonları kurmaktadır. ABCFM misyonerleri kurdukları istasyonlarda kendilerine yerel halktan yardımcılar yetiştirerek halka nüfuzlarını kolaylaştırmışlardır. Misyonerler Osmanlı Devleti'ne bağlı çeşitli vilayetlerde uç istasyon noktaları oluşturmuştur.²³⁴ Osmanlı topraklarında oluşturdukları uç istasyon merkezleri şu şekildedir.

Suriye Filistin Misyonu

Merkezi Türkiye Misyonu

Batı Türkiye Misyonu (Merkezi Antep olan Ermeni Misyonu)

Nasturi Misyonu

Doğu Türkiye Misyonu

²³⁰ Birsell, age, s.125.

²³¹ Ruggieri, age, s.128-135.

²³² Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.3/10, İzmir, 2000, s.132.

²³³ Mutlu, age., s.286.

²³⁴ Age, s.290.

Balkan (Bulgar) Misyonu

Avrupa Türkiye Misyonu

Çalışmada yer verilen Tokat Amerikan Board Okulları ise Batı Türkiye Misyonuna bağlıdır.²³⁵ Dış istasyonların finansmanı ABCFM²³⁶, WB²³⁷ ve WBI²³⁸ tarafından karşılanmaktadır.²³⁹ Misyonerler bağlı bulundukları ülkeler ve Hristiyan mezhepler tarafından finanse edilmektedir. Misyonerlerin başka bir finansman kaynağı da bağlı bulundukları kiliselerin üyeleridir. Görevleri biterek kendi ülkelerine dönen misyonerler, kiliselerde konuşmalar yaparak çok önemli faaliyetleri çok zor şartlarda yürüttüklerini anlatmakta ve teşkilatlandıkları ülkeler için bağış toplamaktadır. Toplanan bağışlar faaliyet yürütülen ülkelerde açılan istasyonlarda kullanılmaktadır.

Osmanlı'daki İlk Amerika misyonu 1820'de İzmir'de kurulmuştur. 1869'da Bursa, Trabzon ve Erzurum'un eklenmesi ile misyon merkezleri sayısı 21'e yükselmiştir. Bu tarihlerde Anadolu'da bulunan misyon merkez şehirleri arasında Tokat da bulunmaktadır.²⁴⁰ Tokat 1854-1861 yılları arasında merkez istasyon olarak faaliyet gösterirken 1862'de Sivas'a bağlanmıştır.²⁴¹ Tokat Sivas'a bağlandıktan sonra Sivas misyon istasyonunun dış misyonu olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Dış misyon²⁴² kavramını açacak olursak, Protestan Amerikan Board misyonerleri, misyon istasyonlarının yakın çevresinde ihtiyaç duyulan hizmetleri sunabilmek için oluşturdukları merkeze bağlı küçük istasyonlardır. Bölgede bulunan misyonerler oradaki ihtiyacı tespit etmektedir. Dış misyon organize çalışan yapılar olmamakla birlikte,

²³⁵ Ahmet Gökbel, "Sivas ve Tokat çevresinde misyonerlik", "Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de misyonerlik", *Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları*, Ankara 2005, s.221.

²³⁶ American Board Of Commissioners For Foreign Missions (Amerikan Yabancı Misyonlar Masası) adlı Amerikan Protestan misyoner kurumu çalışmada ABCFM olarak kısaltılmış olarak kullanılacaktır.

²³⁷ WBM: ABCFM ile organik bağları olan, bekâr kadın misyonerlerin maaşlarını ödeyen, özellikle kadın çalışmalarına ve kız çocuklarının eğitime finansal katkı sunan Woman's Board of Missions (Kadın Misyonerler Masası) Protestan kadın misyoner grubu, Şamil Mutlu, age, s.285.

²³⁸ WBMI: Woman's Board of Missions of The Interior (Kadın İç Misyonlar Masası) Hristiyanlığın genel kabul gördüğü ülkelerde kadınların ve kız çocuklarının "gerçek" inanca döndürülmelerini amaçlayan Protestan Kadın Misyoner oluşumu. Neşe Tozkoparan, *19. Yüzyılda Sivas'ta Amerikan Protestan Misyoner Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış DR Tezi, Ankara 2014, s.67.

²³⁹ "Yabancı ülkelerde faaliyet gösterecek kadın misyoner öğretmenleri yetiştirmek üzere bu cemiyetlerin parasal yardımların yapılması ile 1814 yılında Emma Hart Willard Amerika'da görevlendirmiştir. Bunun yanı sıra Anadolu'da faaliyette bulunacak kadın misyoner öğretmenleri yetiştirmek üzere "Mt. Holyoke Female Seminary" adında bir okul kurmuştur. Bu okulda kendisini Hristiyanlığa adanmış kızlar yetiştirilmektedir." Mutlu, age, s.286.

²⁴⁰ Vahapoğlu, age, s.41.

²⁴¹ İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, 2005, s.110.

²⁴² Tozkoparan, age, s.99.

misyonerlerin yazdıkları raporlarda o bölgede verilen hizmetleri tanımlamak için kullandıkları ifadedir. Tokat da Sivas istasyonunun dış misyonudur. Tokat Sancağı'na bağlı Niksar²⁴³ kazası da Sivas vilayetinin 1875'de kurulmuş son dış misyonudur. 1851 yılında kurulan Merzifon istasyonunun dış misyonlarından bir tanesi de yine Tokat sancağına bağlı Zile kazası 1859 yılında dış misyon olarak kurulmuştur.²⁴⁴

1. Tokat'ta Amerikan Board (ABCFM) Faaliyetleri

1850'li yıllarda Tokat'a gelen ABCFM misyonerleri burada bulundukları zamanı eğitim ve dini faaliyetlere ayırmışlardır. Okullarda dini olarak İncil eğitiminin yanı sıra psikoloji ve pozitif bilimlerden faydalanmışlardır. Okullarda mikroskop gibi daha önce kullanılmayan bilimsel araçlardan faydalanarak öğrencilerin dikkatlerini çekmeyi başarmışlardır.

ABCFM öğretmenleri tayin oldukları istasyonlarda, misyon hedefleri doğrultusunda ihtiyaçları kadar kalmış, aileleri ile birlikte gidip yerleşmiştir. Misyonerlerin Amerikan Board teşkilatı tarafından görevli bulundukları yerlerde kendilerini yetiştirmeleri istenmektedir. Bu nedenle görevli bulundukları bölgede konuşulan dilleri öğrenmişlerdir. Halktan ayrı görünmemek için azınlık mahallelerinde oturup, yerel halk gibi yaşamaya gayret etmişlerdir.²⁴⁵ Bulundukları şehirde yerel yardımcılardan destek alıp, kimi zaman da okullarda yerel öğretmenler şeklinde görevlendirilerek halkın güvenini kazanmışlardır.²⁴⁶

Tokat'ta ilk olarak 1853 tarihinde açılan Amerikan Board okulunda, Protestan Ermeni çocuklarına İngilizce ve Ermenice eğitim verilmiştir.²⁴⁷ Osmanlı Devleti 1903 tarihinde Amerikan konsoloslüğundan Amerikan Okullarının yerlerinin ve sayılarının belirtilmesini istemiştir. Konsoloslüğün bildirdiği listeye göre Osmanlı Devleti, Hariciye Nezaretinden araştırma yapmasını istemiş, araştırma sonucuna göre ruhsatlı okullar tespit edilmiştir. Sivas vilayeti kapsamında altı okul ruhsatlı olarak bildirilmiştir. Bunlardan iki tanesi Tokat merkezde yer alırken, bir tanesi de Zile kazasında bulunmaktadır. Tokat merkezde Hoca Ahmet mahallesi Amerikan Erkek Mektebi, Tokat Huruc Sokağı

²⁴³ Tozkoparan, age, s.100.

²⁴⁴ Yücel, age, s.120.

²⁴⁵ Tozkoparan, age, s.125.

²⁴⁶ ABCFM, Transfer 156. From D To C. Index no 67. Coa to Col, BOA, ŞFR. 157/88-1308/1.

²⁴⁷ ABCFM ABC:16 The Near East 1817- 1919 REEL 606/487.

Amerikan Kız Mektebi ve Zile Hacı Mehmet Mahallesi Amerikan Mektebi ruhsatlı okullar listesinde yer almıştır.²⁴⁸

1903 yılında Tokat'ta bulunan Amerikan Erkek mektebinde 28 öğrenci eğitim görmüştür.²⁴⁹ 1905 yılına gelindiğinde Tokat'ta bulunan Erkek okulu öğrenci sayısı 30'a yükselmiştir.²⁵⁰ 1910 yılında Tokat'taki kız okulunda iki öğretmen ve iki İncil okuyucu görev yapmaktadır. Bunun yanı sıra bu okullardan yetişmiş iki yerel yardımcı bu okullarda hizmet vermektedir.²⁵¹ 1912'de kız okullarında verilen derslerden bazıları matematik, coğrafya, İncil eğitimi, sağlık bilgisi, afet, gıda kimyası, yemek pişirme, dikiş ve örgüdür.²⁵² 1905-1906 yıllarında Tokat merkezde bir anaokulunun hizmet verdiği bilinmekte olup öğrenci sayısına ulaşamamıştır.²⁵³

Aşağıdaki tabloda Osmanlı arşivlerinde yer alan ruhsatlı okulların listesine yer verilmiştir. Amerikan Board misyonerleri Anadolu'ya geldikten sonra pek çok okul açmış ve ruhsatsız olduğu tespit edilen okullar Osmanlı devleti tarafından kapatılmış veya ruhsat almaları istenmiştir.²⁵⁴

Tablo 11: Tokat'ta Bulunan Ruhsatlı Amerikan Okullarının Listesi²⁵⁵

Adedi	Vilayeti	Açılış Tarihi	Bulunduğu Adres	Okulun Adı	Öğrenci Sayısı		Tarih	Durumu
					Kız	Erkek		
1	Tokat	1899	Hoca Ahmet Mahallesi	Amerikan Erkek Mektebi	-	28	1899	Ruhsatlı
1	Tokat	1853	Huruc Sokak	Amerikan Kız Mektebi	16	-	1898	Ruhsatlı
1	Tokat/Zile	1878	Hacı Mehmet Mahallesi	Amerikan Mektebi	24	8	1899	Ruhsatlı

²⁴⁸ Mutlu, age, s.322.

²⁴⁹ ABCFM ABC:16 The Near East 1817- 1919 REEL 617/287.

²⁵⁰ ABCFM ABC:16 The Near East 1817- 1919 REEL 617/319.

²⁵¹ ABCFM ABC:16 The Near East 1817- 1919 REEL 618/366.

²⁵² ABCFM ABC:16 The Near East 1817- 1919 REEL 629/625.

²⁵³ ABCFM ABC:16 The Near East 1817- 1919 REEL 618/366.

²⁵⁴ BOA, DH. ŞFR, 157/88, 1308, BOA, MF.MKT, 379/18, 1315.

²⁵⁵ BOA, Y.A.RES, 122/88, 1321.

Yukarıdaki tabloya göre kız mektebinin açılış tarihi 1853 olarak kayıtlı iken, ruhsat ancak 1898 tarihinde alınmıştır. Tokat'taki okullarda 44 öğrenci eğitim görürken Zile kazasında 32 öğrenci eğitim görmektedir. 1875'te dış misyon olarak kurulan Niksar'da herhangi bir eğitim faaliyeti yapılıp yapılmadığına dair bilgiye ulaşılamamıştır.²⁵⁶

Amerikan Board teşkilatı tarafından kurulan istasyonlarda görevli misyonerler bölge merkezlerine yıllık raporlar sunmaktadır. Aynı zamanda istasyonlarda görevli misyonerler birbirleri ile mektuplaşmaktadır. Tokat'ta bulunan Amerikan Board okulları hakkında tutulan raporlar merkez istasyonlara gönderilmektedir. 1854 yılı raporuna göre Merzifon'a bağlı Tokat ve Sivas istasyonlarının harcamaları görünmektedir. Raporla toplam 1.495 \$ harcandığı, bunun içinde görevli doktor ve asistanının maaşı, öğretmen maaşları, mevcut şapelin kirası, okul bakım ve onarım masrafları için ödenen bedeller belirtilmiştir. Rapor Tokat istasyonu şeklinde imzalanmıştır.²⁵⁷

1856 yılında İstanbul'daki genel merkeze gönderilen raporda Tokat'ta bulunan okulda yapılan harcamalar belirtilmiştir. Tokat'ta J. Van Lennep'in 650 \$ olan maaşı, Dr. Jewette ve asistanının 600 \$ olan maaşları ayrıca ilaç ve kitap alışverişi ve nakliyeleri için 40 \$ ödendiği görülmektedir. Raporla yerel asistanlar olarak tanımlanan misyonerlerin okulun eski öğrencilerinden veya halk içinden seçilen yardımcılara 150 \$ ödendiği belirtilmiştir. Tokat bölgesinde yapılan "Misyonerlik Turları" için 50 \$ harcandığı belirtilirken, yıllık toplantılara katılma ve posta giderleri için de 150 \$ harcanmıştır. Raporla yatılı okul olarak ayrı bir başlık altında toplamda 815 \$ harcama not edilmiştir. Bu bölümde yatılı okulun yerel öğretmenlerine verilen maaşlar, okul için alınan cihazlar ve malzemeler için harcanan giderlere değinilmiştir. Yatılı olmayan kısmı günlük okul olarak adlandırılmış ve eğitmen ücretleri ayrı belirtilmiştir. Düzenlenen bu raporda 1855 yılı toplam 2.571 \$ harcama yapılmış ve rapor Tokat istasyonu sorumlusu olarak J. Van Lennep tarafından imzalanmıştır.²⁵⁸

Amerikan Board belgelerine göre, 1857 yılında merkeze gönderilen Tokat hakkındaki raporda bir Ermeni sınıfı açıldığı ifade edilmektedir. Okutulan ders programı ise şu çerçevede oluşturulmuştur; Ermenice gramer, antik ve modern tarih, coğrafya,

²⁵⁶ ABCFM ABC:16 The Near East 1817- 1919 REEL 506/219, bu belge Niksar'ın dış istasyon olarak faal olduğunu göstermektedir.

²⁵⁷ ABCFM, Estimates, Tokat and Sivas Stations, 1854-1.

²⁵⁸ ABCFM Estimates, Tokat Station for 1856-1-2.

aritmetik, kompozisyon ve felsefe. Öğrencilerin ders programlarına, üst sınıflarda İncil ve teoloji dersleri de eklenmiştir. Ders kitaplarının misyon tarafından temin edilerek öğrencilere ücretsiz dağıtıldığı görülmektedir.²⁵⁹ Raporda öğrenci olabilmek için geldiği bölgedeki misyonerden ya da kiliseden tavsiye mektubu getirmek ve on sekiz yaşını doldurmamış olma şartı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra öğrencilere yardım ve konaklama için de harçlık verilmiştir. Bu tarihlerde Tokat istasyonunda görevli bulunan misyoner öğretmenler ise sırasıyla E. Bliss, Jasper N. Ball, William Clark'tır. Tokat'ta bulunan okulun yönetim kurulu üyeleri; William Clark, Jasper N. Ball, Edwin E. Bliss, Sanford Richardson olarak kaydedilmiştir.²⁶⁰

1859 yılı raporlarında Kuzey Ermeni misyonu yıllık toplantısı sonrasında İsaac Pettibone Tokat'tan sorumlu misyoner görevine getirilmiştir.²⁶¹ 1861 yılı merkez istasyona gönderilen raporda Tokat'taki okulların harcamalarının toplamının 2.810 \$ olduğu görülmektedir. Bu harcamaların yerli öğretmenlerin maaşları, kira giderleri, posta ücretleri ve görevli misyonerlere yapılan ödemelerden kaynaklandığı ifade edilmiştir.²⁶²

Amerikan Board okulları geniş ve sistemli bir şekilde yayılım göstererek kültürel-sosyal faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu faaliyetleri yürütürken daima İstanbul'da bulunan merkez ile irtibat halinde bulunmuşlardır. Aylık, yıllık verilen raporlar ile hem içsel hem dışsal kontrol sağlanmıştır. Bölgedeki nüfus, etnik kimlik, sosyal ve siyasal hayat gözlemlenerek halkın ihtiyaçları tespit edilmiştir. Böylece misyonerlik faaliyetleri, bulunan bölge şartlarına göre şekillenmiş hatta ders programları bile bu şekilde oluşturulmuştur.

²⁵⁹ ABCFM, 1857-Report Committee in Regard of the theological class at Tocat-1-2-3.

²⁶⁰ ABCFM, Report, Comm. Re a Theological School at Tocat, by William Clark, Jasper N. Ball, Edwin E. Bliss, Sanford Richardson-1-2.

²⁶¹ ABCFM, 1859 Annual Meeting of Northern Armenian Mission-3.

²⁶² ABCFM Estimates, Tocat Station for 1861-1.

Resim 18: 1890 Tokat Amerikan Koleji, Öğrencileri ve İdarecileri-Hasan Erdem Arşivinden²⁶³

2. Tokat'ta Görev Yapan Amerikan Board Misyonerleri

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Tokat'ta birçok Amerikan Board teşkilatına bağlı misyoner görev yapmıştır. Bu çerçevede Tokat istasyonu ve dış misyonlarda görev yapan misyonerlerin sayısına, isimlerine ve yürüttükleri görevlerine dair bilgilere merkeze göndermiş oldukları yıllık raporlardan, şahsi mektuplarından ve hatıratlarından ulaşılabilmektedir. Bu raporlar incelendiğinde yıllara göre misyonerlerin sayılarında değişikliklerin olduğu görülmektedir. Amerikan Board misyonerleri tarafından Tokat müstakil bir istasyon olarak açılmasına rağmen sonrasında Sivas'a bağlı bir dış misyon haline gelmiştir. Aşağıda verilen tabloda misyonerlerin bazıları misyon bazıları ise teftiş görevi için istasyonda bulunmuşlardır. Senelere göre Sivas misyonu ve dış misyonlarında görevli bulunan misyonerlerin isimleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

²⁶³ Tokat Amerikan Board Protestan Misyoner Okulu, Hac Dağı Eteğindeki Protestan Kilisesi ve Kolej öğrencileri ve idarecileri bir arada.

Tablo 12: Sivas İç ve Dış Misyonlarda Görev Yapan Misyonerlerin İsimleri²⁶⁴

Yıl	İsimler
1830	Harrison Gray Otis Dwight, Philander O. Powers (1834)
1845-47	Dr. Azariah Smith'
1854-58	Alexander R. Plumer-Elizabeth Plumer
1854	Benjamin Parsons
1854-57	Fayette Jewett
1855	Ira Fayette Pettibone, Jasper Newton Ball
1856	Mary Eliza Tenney Hamlin
1860	O.N. Winchester
1864	Dr. West
1868	Albert Wells Hubbard, Henry J. Van Lennep
1876	Edward Riggs ve Eşi, Henry T. Perry, Dr. Karakien
1879	Flavia Bliss, Miss L. B. Chamberlain
1881	Susan P. Blake
1883	Henry Perry
1884	Henry Perry, Hubbard ailesi
1890-91	W.F. English
1892	W.F. English ve eşi, Miss Brewer, Dr. West
1898	Henry Perry
1899	Emma Spencer Hubbard, Miss L. B. Chamberlain
1900	Ernest C. Patridge, Winona G. Patridge, Miss Mary L. Graffam
1904	Dr. Ernest C. Clark, Ina V.L. Clark
1905	Dr. Ernest C. Clark Henry T. Perry, E. H. Perry, Ernest C. Patridge, Winona G. Patridge, Ernest C. Clark, Nina E. Rice, Ina V. L. Clark, Miss Mary L. Graffam
1908	Mary L. Graffam, Dr. C. E. Clark, Ina V.L. Clark, Miss Mary L. Graffam, Miss Nina Rice, Henry T. Perry, Mary E.H. Perry, Ernest C. Patridge, Winona G. Patridge
1909	Lilian F. Cole, Miss Orvis, Miss Dwight ve Miss Nina Rice, Henry T. Perry, Mary E.H. Perry, Ernest C. Patridge, Winona G. Patridge, Miss Mary, C. Fowle Lomghridge, Dr. C.E. Clark, Ina V.L. Clark, Miss Mary L. Graffam
1910-11	Henry T. Perry, Mary E.H. Perry, Ernest C. Patridge, Winona G. Patridge, Mary L. Graffam, Lilian F. Cole, Ernest C. Clark, Ina V.L. Clark, Nina E. Rice ve Mary C. Fowle

²⁶⁴ Hazırlamış olduğumuz tablo Neşe Tozkoparan, 2014, s.101-105 yer almış olan bilgilerden yola çıkarak hazırlanmıştır. "ABCFM ABC:16 The Near East 1817- 1919 REEL".

1914	Ernest C. Patridge, Winona G. Patridge, Mary L. Graffam, C. Clark, Ina V.L. Clark, Nina E. Rice, Bay Peet ve çocukları, Miss Calder ve Mary C. Fowle Ernest
1915	Mary L. Graffam, Mary C. Fowle, E.C. Patridge ve Winona G. Patridge, Bay Peet ve çocukları Dr. William C. Surney
1919	Mary L. Graffam

Amerikan Board misyonerleri görevlendirildikleri bölgelerde çalışma şartlarına göre kısa bir süre kalmışlar, misyon faaliyetlerini tamamladıktan sonra, merkez istasyon yöneticileri tarafından farklı bölgelere tayin edilmişlerdir. Bunun sebebi misyonerlerin mesleki deformasyonunu engellemek ve farklı bölgelerde deneyim kazanmalarını sağlamaktır. Misyon merkezi bu şekilde misyon faaliyetlerini canlı tutmak istemektedir. İstasyonlarda verilen hizmet beş alandadır. Bunlar; evanjelik hizmet, eğitim hizmeti, sağlık hizmeti, yetimhane çalışması ve ekonomik kazanç hizmetleridir.²⁶⁵

Amerikan Board merkezi tarafından istasyon kurmakla görevlendirilen misyonerler aileleri ile birlikte görev yerlerine atanmaktadır. Bu sayede istasyon kurma aşamasında halka karşı olumlu intiba oluşmaktadır. Misyonerler açısından değerlendirildiğinde daha önce hiç bilmedikleri bir yerde yalnızlık çekmemekte, ailesi ile birlikte olmak, daha azimli ve kararlı çalışmalarına neden olmaktadır. Misyonerlerin çalışma prensipleri ve duygu durumlarını yansıttıkları mektuplarında bu durum görülmektedir.

Misyonerlerin bulundukları istasyonda ne kadar kalacakları misyon merkezi tarafından belirlenmektedir. Zaman ve mekân şartlarına göre istasyondaki görev süresi değişmektedir. Her istasyon düzenli olarak aylık ve yıllık raporlar göndermektedir. İstasyonda yerleşen misyonerler olduğu gibi seyyah olarak bulundukları coğrafyayı gezen merkez misyon teşkilatı için bilgi toplayan misyonerler de bulunmaktadır.

Seyyah misyoner olarak Tokat'a kısa ziyaret yapan misyonerlerden biri Dr. Azariah Smith'tir (1817-1851). 1838'de Yale Koleji'nden 1840 tarihinde hem tıp hem ilahiyattan mezun olmuştur. Kolejde eğitim alırken Protestanlık ilkelerini benimsemiş, misyoner olmaya karar vermiştir. 1842'de misyon faaliyetlerine başlamak üzere yola koyulmuştur.

²⁶⁵ Neşe Tozkoparan, age, s.107.

Birçok misyon faaliyeti yanı sıra Kolera üzerine çalışmalar yaparak kendine özgü tedavi yöntemleri geliştirmiştir.²⁶⁶ Bu durum onun Osmanlı topraklarında Tıp doktoru olarak serbest çalışma hakkı elde etmesini sağlamıştır. 1845-1847 yılları arasında Erzurum, Tokat ve Antep istasyonlarını ziyaret ederek bu bölgeler ile ilgili bilgi toplamıştır. Amerikan Board teşkilatının önemli bir misyoneri olan Dr. Azariah Smith, Antep'teki Protestan cemaatinin oluşmasında büyük katkılar sağlamıştır.

Bir başka misyoner seyyah ise Alexander R. Plumer'dir. (1827-1898) Plumer Güney Borwick'de doğmuş, Pirinceton Seminary'den 1853 yılında mezun olmuştur.²⁶⁷ 1854'te Boston'dan önce İzmir'de sonra nisan ayında Tokat istasyonunda görevlendirilmiştir. Alexander ve Elizabeth Plumer çifti Tokat istasyonunda görevli Van Lennep ve Dr. Jewett tarafından karşılanmıştır. Plumer, 1858 yılına kadar Tokat istasyonunda görevlidir.

Tokat istasyonunda ailesi ile birlikte görev yaptığı dönemde misyon ziyareti için gittikleri Sivas'ın havasından rahatsızlanan Bayan Plumer, Tokat ve Sivas iklimine dayanamamıştır. Başka bir istasyona nakil istemişler fakat gönderildikleri Trabzon istasyonunda da rahatsızlığı devam edince 1860 yılında istifa ederek Amerika'ya geri dönmüştür. Alexander Plumer Anson, Anadolu'dan döndükten sonra Atina ve Fremont, Maine ve New Salem gibi çeşitli misyon noktalarında vaazlar vermiştir.²⁶⁸

Tokat'ta görev yapmış misyonerlerden biri de Benjamin Parsons'dır. (1826-1908) Bloomfield'de doğmuştur. 1850 yılında Yale kolejini bitiren misyoner, 1854'te Doğu Windsor Ruhban okulundan mezun olmuştur. Sarah W. Powers ile evlenen Parsons, Boston'dan gemi ile yola çıkarak İzmir'e gelmiştir. 1854 yılında Tokat'ta göreve başlamıştır. Eşi ve kendisinin yaşadığı sağlık problemleri nedeni ile sadece dört yıl görev yapabildiği Tokat'tan Amerika'ya dönmek zorunda kalmıştır.²⁶⁹ Tokat'ta bulunduğu süreçte Ermeniceyi çok iyi öğrenmiştir. Ermeni dilini iyi konuşuyor olması avantajı ile

²⁶⁶ Faruk Taşkın, *Amerikan Misyoner Okullarından "Merkezi Türkiye Koleji"* (1876-1924), Mersin Üni. Tarih Ana Bilim dalı, Yayınlanmamış YL. Tezi, s.77-78.

²⁶⁷ ABCFM, Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Alexander R. Plumer," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive, Item #17363, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17363>, 06.05.2022.

²⁶⁸ Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Alexander R. Plumer,"- Item #15422, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15422>, 06.05.2022.

²⁶⁹ ABCFM, İstanbul, *"Personel Records for Benjamin Parsons"*, Item #17333, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17333>, 06.05.2022.

Gürün²⁷⁰ çevrelerini ve Sivas coğrafyasını gezerek misyon faaliyetleri yürütmüştür. 1889 yılında Amerika Washington'da Presbiteryen Kilisesi'nin papazı olmuştur.²⁷¹

Fayette Jewett (1824-1862) Vermont'da dünyaya gelmiştir. 1848 yılında Vermont Graduated Üniversitesi'nden mezun olan Jewett, 1851'de Bowdoin sağlık bölümünü bitirmiştir. Henüz on altı yaşında iken St. Johnsbury kilisesi ile tanışmıştır. Tıp eğitimini tamamladıktan sonra Amerikan Board teşkilatında görev almak istemiş evliliğinin ardından deniz yolu ile Anadolu topraklarına Tokat'a gelmiştir.²⁷²

Jewett ailesi, Tokat istasyonunda görevlendirilmelerine rağmen, çeşitli nedenlerle 1853-54 kışını Merzifon'da geçirmek durumunda kalmışlardır. 1854-1857 tarihleri arasında Tokat'ta görev yapan Jewett, Amerikan Board misyonunun yıllık toplantısında Tokat'ın küçük bir istasyon olması nedeni ile daha faydalı olacağı yerlere atanmak istediğini dile getirmiştir. 1858 yılında Yozgat'a atanmıştır. Amerikan Board misyoneri Dr. Jewett anma kartında, geniş coğrafyadaki zorlu koşullara rağmen son derece misyonuna bağlı kalarak görevini yerine getirdiği ifade edilmektedir.²⁷³ Jewett çiftinin doktor olan çocuklarından Dr. Milo A. Jewett, Sivas ve Trabzon'da uzun yıllar Amerikan Konsolosu olarak görev yapmıştır.²⁷⁴

Harrison Gray Otis Dwight (1803-1862) Massachusetts Conway'da dünyaya gelmiştir. 1825 yılında Hamilton Kolejinden mezun olmuş, sonrasında da 1828 tarihinde Andover Ruhban okulunu bitirmiştir.²⁷⁵ Dwight, İlahiyat okurken misyoner olarak atanmıştır. 1830'da Boston'dan yola çıkmış, Malta'ya gitmiş sonra Anadolu'ya gelmiştir.²⁷⁶

²⁷⁰ Sivas'ın Coğrafi olarak Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içindeki Gürün; Sivas, Malatya, Kayseri ve Kahramanmaraş illerinin farklı farklı en uç noktalarında bulunur. Sivas'a 137 km, Malatya'ya yaklaşık 140 km, Kayseri'ye ise 190 km uzaklıktadır.

²⁷¹ Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Benjamin Parsons," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive, Item #17333, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17333>, 06.05.2022.

²⁷² ABCFM, İstanbul, "Personnel Record for Fayette Jewett", Item #13121, <http://www.dlir.org/archive/items/show/13121>, 06.05.2022.

²⁷³ ABCFM, İstanbul, "Memorial record for Fayette Jewett," Item #17019, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17019>, 05.02.2022.

²⁷⁴ ABCFM, İstanbul, "Memorial record for Mary AB Jewett," Item #17020, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17020>, 05.02.2022.

²⁷⁵ ABCFM, İstanbul, "Personel records for Harrison G. O. Dwight" Item #12092, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12092>, 05.02.2022.

²⁷⁶ ABFM, İstanbul, "Personnel record for Harrison GO Dwight," Item #12092, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12092>, 05.02.2022.

Amerikan Board adına faaliyet gösteren Dwight, Eli Smith ile 1830'da Anadolu, Kafkasya ve İran coğrafyasına düzenlemiş oldukları 15 ay süren seyahatlerinde Turhal, Tokat ve Niksar'dan geçmişlerdir. Bu rapor "Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor and into Gorgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas" adıyla 1834'te yayımlanmıştır.²⁷⁷ Bu raporda Tokat'ın iyi durumda olduğu, burada Tokat ve Sivas'ı da kapsayacak bir istasyon kurulabileceğini ifade etmişlerdir. Dikkat çekici başka bir husus da Anadolu üzerinde gerçekleştirilecek misyon faaliyetlerine yön verecek açıklamalar not etmeleridir. Raporda Anadolu'da yaşayan halk içerisinde Müslüman olan Türk kesimin Protestan yapılmasının imkânsızlığı üzerinde durulmuştur. Dwight raporunda, Anadolu topraklarında yürütülen misyon faaliyetlerinin diğer etnik gruplar üzerinden yapılması tavsiyesinde bulunmuştur. Misyonerlik faaliyetleri için uygun bulduğu etnik grup ise Ermenilerdir. Seyahatlerinde edindikleri bilgiler ve verdikleri tavsiyeler ile Amerikan Board teşkilatının pek çok yeni istasyon kurlarında etkili olmuşlardır. Dwight'ın yürüttüğü çalışmaları ile Amerikan Board İstanbul istasyonunun; 23 istasyon, 81 dış istasyon, 1600'den fazla üyeye sahip 42 kilise, 12 seçkin yerli papaz, 100 misyoner ile 3 misyona dönüşmesine fayda sağlamıştır.²⁷⁸

Dwight'nin bir diğer ilginç yanı da Osmanlı tarafından İstanbul'da yaşamasına izin verilen ilk "Frank" olmasıdır. İstanbul'da yaşadığı dönemde Ermeni Patriği ile yakın dostluk kuran Dwight, bu sayede Ermeniceyi iyi bir şekilde okuyup yazar hale gelmiştir. 1837 yılında meydana gelen büyük veba salgınına yakalanan Bay Dwight ve ailesi bu salgında, eşi Bayan Elizabeth Baker Dwight'ı ve küçük çocukları John'u, kaybetmiştir. Kendi sağlığının da kötüye gitmesi sebebiyle Amerika'ya dönmüştür.²⁷⁹

Ira Fayette Pettibone (1824-1897) Stockholm'de doğmuştur. Unio Kolejinden mezun olan Pettibone eğitime Ruhban okulunda devam etmiş, 1854'de mezun olmuştur. 1855 yılında Bostan'dan yola çıkan Ira Fayette Pettibone önce İstanbul'a oradan da görev yeri olan Tokat'a gelmiştir. 3 yıl burada görev yaptıktan sonra Erzurum'a gitmiş ve 1860 yılında İstanbul'a dönmüştür.²⁸⁰ Hiç evlenmeyen Pettibone, misyon

²⁷⁷ Kaş, Kaya, age, s.415.

²⁷⁸ Age., s.417.

²⁷⁹ ABCFM, İstanbul, "Memorial records for Harrison G.O. Dwight," Item #16851, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16851>, 05.02.2022.

²⁸⁰ ABCFM, İstanbul, "Personnel record for Ira F. Pettibone," Item #15408, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15408>, 05.02.2022.

faaliyetlerini bu sayede daha rahat sürdürebilmiştir. İstanbul'da dil eğitimi alırken bir taraftan da İngilizce vaazlar vermiştir. Yeni Ahit üzerine bir Ermeni tefsirinin hazırlanması ve yayınlanmasında görev almıştır. Bay Pettibone'nin çok akıcı Ermenice konuştuğu bilinmektedir.²⁸¹

Jasper Newton Ball (1826-1870) Hebron'da doğmuştur. Dartmoth Koleji'nden mezun olduktan sonra Union İlahiyat Okulunu bitirmiştir. 1853 yılında Bayan Caroline W. Smith²⁸² ile evlenmiştir. 1863 tarihinde Boston'dan yola çıkarak İstanbul'a gelen Ball çifti, görevli oldukları istasyon olan Merzifon'a gitmişlerdir.²⁸³ Bay ve Bayan Ball Merzifon'da sıkı bir Türkçe dil eğitimi almışlardır. Buradan Kayseri'ye geçmişler ve burada bulunan Protestan kilisenin kurulumuna yardımcı olmuşlardır. Jasper N. Ball misyon seyahatleri yaparak birçok köye Evanjelik ideolojiyi taşımıştır. 1855 yılında çıktıkları yolculukta Tokat ve Yozgat'a uğramışlar ve bu bölgelerin misyonerlik çalışmaları için elverişli olduğunu tespit etmişlerdir. Buralarda istasyon kurulması yönünde rapor vermişlerdir.²⁸⁴

Philander O. Powers (1805-1872) Massachusetts'te doğmuştur. Amherst Koleji'ni bitirmiş, 1834 yılında İlahiyat Okulundan mezun olmuştur. 1834 yılında Bayan Harriet Goulding ile evlenerek misyon yolculuğu için Boston'dan yola çıkmıştır. Anadolu'daki misyon istasyonları, Bursa, Trabzon, Tokat, Antakya, Maraş, Sivas ve Merzifon'dur.²⁸⁵

Powers'in, Türkçeyi çok ustaca kullanmış olması dikkat çekmektedir. Halkın günlük kullandığı cümleleri ile ilahiler bestelemektedir. Amerikan Board heyeti tarafından Türkçe ilahi kitabının hazırlanmasında görevlendirilmiştir. Köy ve kasabaları gezerek misyon seyahatleri yapmış, halkı misyona ustaca davet etmiştir.²⁸⁶

Powers, Trabzon istasyonunda misyon faaliyetleri için seyahatler yapmıştır. Bu seyahatlerinde Tokat, Sivas, Merzifon'u ziyaret ederek raporunda, bu bölgede misyoner

²⁸¹ ABCFM, İstanbul, "Memorial record for Ira F. Pettibone," Item #17354, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17354>, 05.02.2022.

²⁸² Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personel Record for Caroline W. Smith (1) Ball"

²⁸³ ABCFM, İstanbul, "Personel records for Jasper N. Ball (1)", Item #11650, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11650>, 05.02.2022.

²⁸⁴ ABCFM, İstanbul, "Personel records for Jasper N. Ball (2)", Item #11651, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11651>, 05.02.2022.

²⁸⁵ ABCFM, İstanbul, "Personnel records for Philander O. Powers," Item #15441, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15441>, 05.02.2022.

²⁸⁶ ABCFM, İstanbul, "Memorial records for Philander O. Powers," Item #17377, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17377>, 05.02.2022.

olmadığını, işgal için umut vaat eden yerler olduğunu merkeze bildirerek istasyon açılmasını teklif etmiştir.²⁸⁷

Henry J. Van Lennep (1815-1889) Hollandalı bir tüccar ailenin üyesi olarak İzmir’de dünyaya gelmiştir.²⁸⁸ 15 yaşında eğitim için Amerika’ya gönderilen Lennep, 1837’de Amherst ve Hartford’da dil okulunda hazırlık eğitimi görmüştür. 1838-1839 yıllarında Andover İlahiyat Okulundan mezun olmuştur.²⁸⁹ Amerikan Board’ın üyesi olarak Boston’dan İzmir’e gönderilerek misyon çalışmalarına başlamıştır. Çalışmalarını “çok ilginç bir ırk” olarak tanımladığı Ermeniler üzerine yoğunlaştıran Lennep, misyon amacının Ermenileri “aydınlatmak” olduğuna eserinin ön sözünde yer vermiştir.²⁹⁰

1840-1869 yılları arasında yeni istasyonlar kurarak, geniş çaplı araştırmalar ve seyahatlerde bulunmuştur. Bu seyahatlerinin yanında 4 yıl İzmir’de, 10 yıl İstanbul’da ve 7 yıl Tokat istasyonlarında görev yapmıştır.²⁹¹ Tokat’ta bulunduğu zaman aralığında burada misyon merkezi bir istasyon kurmuştur. Bu kurduğu Amerikan Koleji’nde öğretmenlik yapmıştır. Tokat’ı, ikametgâhı dışında, birçok kez ziyaret ettiği raporlarda mevcuttur.²⁹² 1870 yılında yayımladığı “Travels in Little Known Parts of Asia Minor” adlı eserinde Tokat, Amasya, Sivas ile Anadolu’nun Hitit devrine ait arkeolojik kalıntılara ait bilgi, gezi ve inceleme notlarını içermektedir. Tokat’ta bulunduğu zaman diliminde şehri; idari, coğrafi, sosyal, kültürel yönlerden gözlemlemiştir. Tokat’ın fiziki yapısını ve mimarisini inceleyen Lennep, şehrin kalesi hakkında da bilgiler vermiştir. Tokat’ın tarım şehri olduğunun yanında, önemli ticaret yollarında olması ve özellikle bakır işleme konusunda önemine değinmiştir.²⁹³

Henry J. Van Lennep Tokat’tan ayrıldıktan sonra 1869 yılına kadar İzmir’de vaizlik ve öğretmenlik faaliyetleri sürdürmüştür. 1869 yılında sağlık problemleri nedeniyle Amerika’ya dönmüştür. Amerika’da bulunduğu dönemde çeşitli

²⁸⁷ ABCFM, Report, Marsovan Station, May 1854, by Philander O. Powers, On deposit at SALT Research from UCC and ARIT, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46280>, 17.03.2022.

²⁸⁸ Henrick Van Lennep 1900-1927 1.2. cilt Genealogy Van de familie “Van Lennep” <http://www.levantineheritage.com/> “12.02.2022.

²⁸⁹ Gürsoy Şahin, “Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, c.7/1, 2005, s.210.

²⁹⁰ Şahin, agm., s.211.

²⁹¹ ABCFM, İstanbul, "Personel Records for Henry J. Van Lennep", Item #15750, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15750>, 11.11.2021.

²⁹² ABCFM, Letter, to the Committee ad Interim, from Henry J. Van Lennep 1855, 1857, 1858, 1860, United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research.

²⁹³ Ayşe Kuş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner H. J. Van Lennep’in Tokat İzlenimleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, c.11/6, 2014, s.126.

üniversitelerde modern diller, Yunan dilleri ve tabi bilimler dersleri vermiştir. Van Lennep Ermeniler üzerine yapılan çalışmalarda editörlük görevini üstlenmiştir. On dil bilen Lennep, Batı Dilleri olan İngilizce, Fransızca yanında Ermenice, Yunanca ve Türkçe gibi doğu dillerini de bilmektedir. Bu dillerin beş tanesi ile rahatlıkla vaaz verebilecek yeterliliktedir. Aynı zamanda müzik, arkeoloji ve resim ile de ilgilenmiştir. 1889 yılında 74 yaşındayken Great Barrington'da ölmüştür.²⁹⁴

Emily Ann Bird Van Lennep (1825-1898) Beyrut'ta doğmuştur. Henry J. Van Lennep ile evlidir. 1850'de J. Van Lennep ile evlendikten sonra önce İstanbul'a gelerek misyon görevini yürütmüştür. 1854'te eşi ile birlikte Tokat'a bir istasyon kurma görevini üstlenmiştir.²⁹⁵ Misyoner bir aileden gelen Emily Lennep, İsaac Bird'ün kızı, William Bird'ün kız kardeşidir. İstanbul ve Tokat'ta misyoner görevi yürüttüğü dönemde akıcı bir şekilde Ermenice konuşmayı öğrenmiştir. 1869 yılında Amerika'ya döndükten sonra Anadolu misyon faaliyetleri için para toplamaya çalışmış kiliselerde konuşmacı olarak görev yapmıştır.²⁹⁶

Mary Eliza Tenney Hamlin (1828-1907) Hampton'da doğmuştur. Amerika'da başarılı bir öğretmen olan Tenney, yabancı misyonlarda çalışma isteği ile Anadolu'ya gelmiştir. Amerikan Board teşkilatında daha önce yabancı misyonlarda çalışmış bekar kadın misyoner sayısı yalnızca ondur. Bu isteği Amerikan Board teşkilatı tarafından reddedilmemiş ve Tokat'ta görev yapmak üzere tayin edilmiştir. 1856'da Tokat'a gelmiş üç yıl görev yapmıştır. Tokat'ta Evanjelik kilise tarafından idare edilen bir ilkokul bulunmaktadır. İlkokuldaki görevi dışında, ev ziyaretleri yaparak kadınlar için özel çalışmalar yürütmüştür. Genç bir bayan misyoner olarak dikkatleri üzerine çeken Tenney, 1859'da Cyrus Hamlin ile evlenerek Tokat istasyonundaki yönetim kurulu görevinden ayrılmıştır.²⁹⁷ 1859 yılından itibaren İstanbul'da yaşayan Tenney, Robert kolejinin açılması ve faaliyetlerini yürütmesi için en çok emek harcayanlardan bir tanesidir.²⁹⁸

²⁹⁴ Şahin, agm., s.212.

²⁹⁵ ABCFM, İstanbul, "Memorial record for Emily AB Van Lennep,", Item #17473, <http://www.dlir.org/archive/items/show/17473>,05.05.2021.

²⁹⁶ Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Emily Van Lennep,", Item #15748, <http://www.dlir.org/archive/items/show/15748>,06.02.2022.

²⁹⁷ ABCFM, İstanbul, "Personnel record for Mary E. Tenney Hamlin," Item #12967, <http://www.dlir.org/archive/items/show/12967>, 06.02.2022.

²⁹⁸ ABCFM, İstanbul, "Memorial record for Mary ET Hamlin,", Item #16952, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16952>, 06.02.2022.

Henry Martyn (1781-1812) İngiltere Truro Cornwall'da doğmuştur. Martyn'ın annesi genç yaşta tüberkülozdan ölmüştür. Annesinin hastalığından etkilenen Martyn, tüm yaşamını sağlık sorunları ile geçirmiştir. Martyn önce Truro Gramer Okulunu bitirmiş, sonrasında 1797'de John's Koleji'ne kaydolmuştur. Cambridge'de eğitim alırken kız kardeşinden de etkilenerek manevi arayışa başlamıştır. Bu dönemde Henry Martyn evanjelist fikirlerden etkilenmiştir.²⁹⁹ İlk misyon görevi 1805 yılında 305 gün sürecek Hindistan seyahatidir. Bu yolculuğu sırasında Bengal dilini, Farsça ve Arapçayı da dil çalışmaları içine katmıştır. 1811 yılında misyon görevlisi olarak İran'a gitmek için yola çıkmıştır. Bu yolculuk ona İran'a giden ilk Protestan misyoner olma unvanını da kazandırmıştır. İran'da bulunduğu dönemde İncil'i Farsça yazmıştır. Tebriz'de rahatsızlanan Martyn, bir süre istirahat ettikten sonra Ermenistan ve Türkiye üzerinden İstanbul'a gitmek için yola çıkmış İngiltere'ye dönüş yolculuğu sırasında Tokat'ta hastalanmıştır. Martyn isteği doğrultusunda üzerinde bulunan mallarının bir listesi yapılmış, devlet yetkilileri tarafından da bir polişe senedi eklenmiştir. Ölümünden sonra yetkililerce bu belgeler İngiltere'ye gönderilmiştir.

Karasun Manuk Ermeni Kilisesi görevlileri tarafından Martin'in cenazesi Tokat'a defnedilmiştir. Ölümünden bir sene sonra mezarın üzerine bir anıt dikilmiştir. Amerikan Board misyoneri Henry John Van Lennep, bölgede misyon görevi yaptığı dönemde Martyn mezarında bulunan kalıntıları, misyona ait bir bahçeye gömdürerek üzerine bir anıt mezar yaptırmıştır. Mezar başlığı Tokat Müzesinde sergilenmektedir. Henry Martyn misyonerler tarafından, "Muhammed'in topraklarına gönderilen ilk misyoner" olarak kabul görmüş, İncil'i Urduca, Farsça ve Arapça'ya çeviren büyük bir İncil çevirmeni olarak ünü misyonerler arasında yayılmıştır.³⁰⁰

Amerikan Board misyonerleri tarafından yürütülen misyon faaliyetlerinin ne denli önem arz ettiği görülmektedir. Misyonerler tarafından atılan her adım misyon merkezlerine aktarılmakta bu doğrultuda yeni hareket planları hazırlanmaktadır. Birbirine zincir şeklinde bağlanmış istasyonlar, bilgi paylaşımı sağlamış, merkez teşkilatlara ulaşmayı kolaylaştırmıştır. Amerikan Board misyonerleri yürüttükleri organize çalışma

²⁹⁹ Murat Hanilçe, "Tokat'ta Metfun Meşhur Bir Misyoner: Henry Martyn", *Tokat Sempozyumu*, c.1, Tokat 2012, s.151-182 (Henry Martyn bölümünün hazırlanmasında tamamen bu eserden yararlanılmıştır. Bu eser Henry Martyn 'in Türkçe olarak anlatan ilk eseridir.)

³⁰⁰ Age, s.151.

faaliyetleri ile pek çok kitleyi etkilemişlerdir. Bu etkileşim alanları dini, eğitim ve çoğu zamanda siyasi olmaktadır.

Amerikan Board teşkilatının her yıl misyon faaliyetlerinin yayınlandığı “Missions of the American Board in Asiatic Turkey” adlı broşürünün 1903 yılındaki misyon tablosu aşağıda verilmiştir. Bu tablo ile misyon faaliyetleri neticesinde ulaşılan rakamlara dikkat çekmek istenmiştir. Misyonerlik bağlamında tablodaki veriler incelendiğinde ne denli önemli ve büyük bir faaliyet yürütüldüğü görülmektedir. Osmanlı topraklarında belirlenen üç bölgede 14 istasyon ve bu istasyonlara bağlı 257 dış istasyon faaliyet göstermektedir. 1903 yılı itibarı ile sadece 145 misyoner görev yaparken kayıtlı 908 yerli misyoner çalışmaktadır. Yaklaşık olarak 49 bin üzerinde taraftar, katkıda bulunan yaklaşık 92 bin kişi, Osmanlı topraklarında misyonerlerin ne denli güçlü olduklarını göstermektedir.

Tablo 13: 1903 Yılı Amerikan Board Misyoner Tablosu³⁰¹

Misyon	İstasyonlar	Dış İstasyonlar	Misyonerler	Yerli Misyonerler	Kiliseler	Komiteciler	Taraftarlar	Her Kademe Okul	Toplam Öğrenci Sayısı	Toplam Yerel Katkıda Bulunanlar	Yönetim Kurulu Yardımı
Batı Türkiye Misyonu	7	103	75	376	43	4.427	16.202	149	7.370	66.652	32.336
Merkez Türkiye Misyonu	2	47	28	256	33	6.453	20.263	152	7.062	17.659	8.879
Doğu Türkiye Misyonu	5	107	42	276	44	2.529	12.653	123	6.845	8.626	10.081
Toplam	14	257	145	908	120	13.409	49.118	424	21.277	92.937	51.296

³⁰¹ Missions of the American Board in Asiatic Turkey,
<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42942>,08.05.2022.

SONUÇ

Misyon, gönderme anlamında kullanılan “missio” teriminden türemiş Latince bir kelimedir. Gönderme terimi, bir kişinin dini veya din dışı bir faaliyetle görevlendirilmesi anlamına gelmektedir. Misyon, kişinin dinini diğer insanlara anlatarak bir inanç haline getirme üzerine organize çabaya verilen isimdir. Misyon faaliyetleri evrensel dinlerin hemen hepsinde mevcuttur. Hristiyan inancında misyon, Tanrı’nın İsa’yı göndermesi ile başlamakta, İsa’nın da havarilerini göndermesi ile devam etmektedir. Bu bağlamda misyon kilisenin yaşaması için temel bir açılım olarak yorumlanmaktadır.

Misyonerlik, Hristiyan olan ülkelerde mezhepsel, olmayan ülkelerde Hristiyanlık dininin yayılmasını organize eden kişiler, gruplar, örgütlenmelerdir. Misyonerlik yalnız dinler arası değil mezhepler arası da yürütülmektedir. Misyonerler faaliyet gösterecekleri ülkelerin demografik ve sosyal-siyasal, dini yapıları doğrultusunda teşkilatlar kurarak esnek bir yapıda şekillenmiştir.

Hristiyan misyonerlik faaliyetleri 16. yüzyıl ile başlamış, okullar, hastaneler, yetimhaneler ve yardım kuruluşları gibi pek çok alanda yayılım göstermiştir. Osmanlı Devleti, jeopolitik ve stratejik konumu; diğer dinler için de önem atfeden kutsal yerin Osmanlı topraklarında bulunması, zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları, içinde barındırdığı etnik kimlik yapısı ile misyon teşkilatlarının dikkatini çekmiştir. Misyon teşkilatları tarafından Osmanlı Devleti toprakları misyon bölgelerine ayrılarak misyonerler gönderilmiş, yayılım yol haritaları çizilmiştir. Tokat şehri de yol haritasının kavşak noktasıdır. Tokat içinde barındırdığı etnik çeşitlilik, çok eskilere dayanan tarihi birikimi, tarım ve ticaret kenti olması, üç dinin aktifliği sayesinde pek çok seyyah misyonere ev sahipliği yapmıştır.

Misyoner teşkilatlar kültür-din-bilim üçgeni üzerine planlarını kurmuşlardır. Toplumların kuşaktan kuşağa aktardığı kültürel sosyal miraslar, din ve bilimin sentezlenerek nakledilmesinde en önemli etken eğitim olmuştur. Misyoner teşkilatların eğitim faaliyetleri ile dini ve ideolojik hedefler yerine getirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti topraklarında pek çok misyoner okul açılarak bu eğitim kurumlarına alanda uzmanlaşmış çeşitli meslek gruplarından misyoner eğitimci yerleştirilmiştir. Dini-mezhebi eğitim yanı sıra misyoner okullarda dönemin önemli görülen dilleri İngilizce, Fransızca, etnik kimliklere göre Ermenice, Rumca derslerine müfredatlarında yer vermişlerdir. Misyoner okullarda öğrenciler tarafından sergilenen tiyatro gösterileri ve

müzik dinletileri yalnız öğrencilere değil civar halkının da dikkatini celb etmiştir. Bu okullara gayrimüslim ve yabancı çocukların yanı sıra Müslüman ailelerin çocukları da eğitim görmüştür. Tokat'ta yer alan Cizvit ve Amerikan Board okullarına Müslüman ailelerin de çocuklarının gönderildiğinin bilinmesine rağmen, öğrencilerin isim bilgilerine ulaşamamıştır.

Misyoner eğitim kurumları mezun vermeye devam ettikçe belirli bir ideoloji belirlemiştir. Yerel Ortodoks Rum okulları ve Gregorian Ermeni okullarının öğretmenleri misyoner okullardan mezun öğrencilerden seçilmeye başlanmıştır. Bu durum yerel Hristiyan gayrimüslim cemaat okullarının misyoner eğitim kurumlarına evrilmesine zemin hazırlamıştır. Çeşitli Osmanlı arşiv belgelerinde, seyyah misyonerlerin bağlı bulundukları teşkilatlar tarafından bastırılan eserlerinde bu duruma değinilmiştir. Osmanlı Devleti misyoner teşkilatların faaliyetlerini fark etmesine rağmen müdahil olmaması veya olamaması misyonerlerin bağlı oldukları devletin güçlü olmaları ile ilişkilendirilmektedir. Osmanlı Devleti misyoner teşkilatların ilk günden itibaren tehlikesinin farkında olmasına rağmen, denetimde yetersiz kalmış zararlı faaliyetler gösteren okulların ve diğer faaliyet kollarının kapatılmasında etkisini gösterememiştir.

19. yüzyılın sonlarında Tokat'ta faaliyet gösteren azınlık okulları; Rum, Ermeni ve Yahudi okulları olmak üzere üç grupta yer almaktadır. Gayrimüslim eğitim kurumları 1850-1915 yılları arasında rüşdiye, iptidai, idadi kademedede eğitim vermektedir. Maarif salnameleri gayrimüslim okulların talep edilen yeni okul veya tadilat, malzeme, öğretmen gibi ihtiyaçlarının Osmanlı Devleti tarafından karşılandığına yer vermektedir. Gayrimüslim okullarının misyonerleşmesi neticesinde Maarif Nezareti tarafından raporlar hazırlamasına rağmen bu durumun okullar üzerinde somut etkisi kaydedilememiştir.

Misyonerlerin gayrimüslim eğitim kurumlarına ilgileri yüksekken, Müslüman eğitim kurumlarına ilgi duymama nedenleri arasında, seyyah misyonerler yaptıkları araştırmalar neticesinde Müslüman Türkleri dinlerinden çeviremeyeceklerini tespit etmeleridir.

Modern misyoner hareketler Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne zarar vermiş olsa da olumlu tarafları göz ardı edilmemelidir. Gençler ve bayanlar için meslek edinme kurslarının önemi ortaya çıkmıştır. Halkın eğitimden sağlığa pek çok ihtiyacı misyonerler tarafından karşılanmıştır.

Son olarak Misyonerlerin amaçları, Osmanlı topraklarında yer alan azınlık unsurlar üzerinden Osmanlı Devleti'ni yıkmaktır. Tokat'ta gayrimüslim toplumun yoğun olması neticesinde misyonerler tarafından tercih edilmiştir. Bu bağlamda misyonerler öncü seyyah göndererek keşifte bulunmuş, hedeflerine ulaşma hususunda yerleşik misyonerler ve yerel yardımcıları ile bulundukları bölgede birebir mücadele içerisinde görevlerini yürütmüşlerdir.

Misyonerler ne derece başarılı olmuştur? Sorusu objektif değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti içerisinde yayımları, taraftar toplamaları, gayrimüslim halk üzerindeki etkilerinin fazla olduğu görülmektedir. Tokat bağlamında okul sayıları ve öğrenci sayıları değerlendirildiğinde, hiçte azımsanacak oranda değildir. Nihayetinde Osmanlı Devleti yıkılmıştır, misyonerlerin bu süreçte gayrimüslim halk üzerinde etkileri büyüktür.

Bir başlangıç niteliğindeki bu çalışmadan sonra çalışılabilecek konular şöyle sıralanabilir. 1. Misyonerliğin Hristiyan mezhepler üzerindeki etkisi. 2. Misyoner faaliyetler sonucunda Ermeni ve Rum mezhep değişiklikleri üzerine. 3. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulması Sonrasında Misyoner Okullarda Okuyan Öğrencilerin Durumu.

KAYNAKÇA

BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ EVRAKI

BOA.MF.MKT. 379/18-1315.
 BOA. BOA MF.HTF 3/3 9/Z/1333.
 BOA A}MKT.MHM. 661/33 1313/L/23-2.
 BOA BEO 1249/93662 1326/Ş/18-2.
 BOA BEO 1693/126929-1319.
 BOA BEO.6/389-1309.
 BOA BEO.9/640-1309.
 BOA, DH.ŞFR. 157/88, 1308/1.
 BOA, ŞD. 1820/8, 1328/10.
 BOA, ŞD. 2755/55.
 BOA DH.EUM.VRK.12/51-1332.
 BOA DH.MKT 1158/73, 1325/S/24-2.
 BOA DH.MKT. 13/3-1310.
 BOA DH.MKT. 21/24.
 BOA DH.MKT. 1356/75-1303.
 BOA DH.ŞFR. 205/61 1313/M/08-1.
 BOA DH.ŞFR.289/118 1318/T/31-1.
 BOA DH.ŞFR.291/13 1318/A/17-1.
 BOA DH.ŞRF. 191/12 1312/N/20-1.
 BOA HR.TH. 65/10.
 BOA HR.TH. 172/69 07/04/1896-1.
 BOA HR.TH. 172/69-1869.
 BOA. HR.UHM. 234/77.
 BOA HSD.AFT.12/128-1313.
 BOA MF.MKT. 17/75-1291.
 BOA ŞD. 1806/21 20.M.1318/4.
 BOA ŞD. 1808/4-1319.
 BOA ŞD. 1960/5.
 BOA ŞD.2793/49.
 BOA Y... PRK.UM... 30/85-1312.
 BOA Y..PRK.TKM..27/6-1310.
 BOA Y...PRK.AZJ 26/80-1310.
 BOA, A.MKT. MHM 700/12, Lef.11.
 BOA, BOA. 205658 21.ZA.1321/6.
 BOA, DH.MKT. 13/3 1310/N/25.
 BOA, DH.MKT. 21/24 09/L/1310-2.
 BOA, DH.ŞFR. 446/72, 1330/T/2-1.
 BOA, HR.İD.. 1597/2 03.09.1885/2.
 BOA, HR.İD.. 1597/3 23.09.1884/3.
 BOA, HR.İD.. 1597/4 10.10.1886/2.
 BOA, HR.İD.. 1597/5 09.11.1886/2.
 BOA, MV. 103/60.

BOA, SD. 2648/3, LEF 1.
 BOA, ŞD 2757/1.
 BOA, ŞD. 1799/23 17.L.1313/4.
 BOA, Y. PRK. UM, 44/96, 1316.ş.27.
 BOA, Y.A. RES 122/88.
 BOA, Y.PRK.MYD, 13/31, 1311 M.19.
 BOA, DH.TMIK.M.. 75/1 1317/C/01-9 .
 BOA MF.HTF -Maarif Nezareti. Heyet_i Teftişkiye Kalemi- 3-3, 1333.Z.9.

SALNAMELER

(1287). 1287 H. (1870-1871 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1288). 1288 H. (1871-1872 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1298). 1289 H. (1872-1873 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1292). 1292 H. (1875-1876 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1293). 1293 H. (1876-1877 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1298). 1298 H. (1880-1881 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1300). 1300 H. (1882-1883 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1301). 1301 H. (1883-1884 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1302). 1302 H. (1884-1885 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1304). 1304 H. (1886-1887 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1306). 1306 H. (1888-1889 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1308). 1308 H. (1890-1891 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1321). 1321 H. (1903-1904 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1325). 1325 H. (1907-1908 M.) Sivas Vilayet Salnâmesi. Sivas.
 (1321). Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, Def'a 6., İstanbul Asır Matbaası.
 (1316). 1316 H. (1898-1899 M.) Maarif Salnâmesi. İstanbul.
 (1317). 1317 H. (1899-1900 M.) Maarif Salnâmesi. İstanbul.
 (1319). 1319 H. (1901-1902 M.) Maarif Salnâmesi. İstanbul.
 (1321). 1321 H. (1903-1904 M.) Maarif Salnâmesi. İstanbul.

SALT ARAŞTIRMA KÜTÜPHANESİ AMERICAN BOARD OF COMMISSIONERS FOR FOREIGN MISSIONS (ABCFM) KAYITLARI

ABCFM. The Near East 1817- 1919. United Church of Christ (UCC), American Research

Institute in Turkey (ARIT), SALT Research.

ABCFM. (1858). Letter, to the Committee ad Interim, from Henry J. Van Lennep (Mr. Van Lennep's resignation). United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research.

ABCFM. 1859 Annual Meeting of Northern Armenian Mission-3. United Church of Christ (UCC), American Research Institute in Turkey (ARIT), SALT Research.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Benjamin Parsons". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul,

"Memorial record for Benjamin Parsons," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Dijital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Fayette Jewett" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Fayette Jewett," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Harrison GO Dwight". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Harrison GO Dwight," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Mary AB Jewett". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Mary AB Jewett," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Mary ET Hamlin". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Mary ET Hamlin," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Philander O. Powers" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Philander O. Powers," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Sarah W. Powers Parsons" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial record for Sarah W. Powers Parsons," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Dijital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for Alexander R. Plumer," American Research Institute in Turkey. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for Alexander R. Plumer,"

American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial Records for Caroline WS Ball". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial Records for Caroline WS Ball," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Cyrus Hamlin" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Cyrus Hamlin," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Emily A.B. Van Lennep". Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Emily A.B. Van Lennep," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM.. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Emily A.B. Van Lennep". Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Emily A.B. Van Lennep," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Harriet G. Powers" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Harriet G. Powers," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Ira F. Pettibone" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Ira F. Pettibone," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial Records for Jasper N. Ball". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial

Records for Jasper N. Ball," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial Records for Martha AH Ball" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial Records for Martha AH Ball," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Sarah L.P. Powers" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Sarah L.P. Powers," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personel Records for Benjamin Parsons". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personel Records for Benjamin Parsons", American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Dijital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personel Records for Harriet G. Powers (1) ". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personel Records for Harriet G. Powers (1) ," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personel Records for Sarah W. Parsons". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personel Records for Sarah W. Parsons", American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Dijital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Azarah Smith". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Azarah Smith," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Record for Caroline W. Smith (1) Ball". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Record for Caroline W. Smith (1) Ball," American Research Institute

in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Record for Caroline W. Smith (2) Ball". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Record for Caroline W. Smith (2) Ball," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Emma L. Bliss Van Lennep" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Emma L. Bliss Van Lennep," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Record for Fayette Jewett". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Record for Fayette Jewett," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Ira F. Pettibone". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Ira F. Pettibone," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Janette S. Jones Winchester". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Janette S. Jones Winchester," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Mary A. Brackett Jewett". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel record for Mary A. Brackett Jewett," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Cyrus Hamlin". Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel

records for Cyrus Hamlin," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Emily Van Lennep". Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Emily Van Lennep," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Emily Van Lennep" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Emily Van Lennep," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Harrison G. O. Dwight". Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Harrison G. O. Dwight," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Records for Henry J. Van Lennep" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Records for Henry J. Van Lennep," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Records for Henry J. Van Lennep" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Records for Henry J. Van Lennep," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Jasper N. Ball (1)" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Personnel records for Jasper N. Ball (1)," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Jasper N. Ball (2)". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Jasper N. Ball (2)," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Records for Mary E. Hawes Van Lennep". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Records for Mary E. Hawes Van Lennep," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Mary E. Tenney Hamlin" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Mary E. Tenney Hamlin," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Oliver W. Winchester". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Oliver W. Winchester," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Records for Philander O. Powers". Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel Records for Philander O. Powers", American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Sarah L. Perry Powers" . Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Sarah L. Perry Powers," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Pesonel records for Alexander R. Plumer," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center

Library. Amerikan Bord Heyeti (American Board), Istanbul, "Memorial records for Alexander R. Plumer," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive.

ABCFM. Committee in regard to the theological class at Tocat 1-2-3-4. United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research. <https://archives.saltresearch.org> adresinden alındı.

ABCFM. Estimates, Marsovan, Tokat and Sivas Stations, 1854. United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research. <https://archives.saltresearch.org> adresinden alındı.

ABCFM. Estimates, Tocat Station for 1861. United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research. <https://archives.saltresearch.org> adresinden alındı.

ABCFM. Estimates, Tocat Station, 1856-1-2. United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research. <https://archives.saltresearch.org> adresinden alındı.

ABCFM. Missions of the American Board in Asiatic Turkey. United Church of Christ (UCC), American Research Institute in Turkey (ARIT), SALT Research.

ABCFM. Report, Comm. re a Theological School at Tocat. United Church of Christ (UCC), American Research Institute in Turkey (ARIT), SALT Research.

ABCFM. Report, Tocat Station, 1858, by Henry J. Van Lennep. United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research.

ABCFM. Report, Tocat Station, 1860, by Henry J. Van Lennep. United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research.

ABCFM. (tarih yok). Report, Tocat Station, 1st, 1855, by Henry J. Van Lennep. United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research.

ABCFM. Tocat Station, 1859-1-2-3-4-5-6-7-8-9-10. United Church of Christ (UCC) American Research Institute in Turkey (ARIT) SALT Research. <https://archives.saltresearch.org> adresinden alındı.

ABCFM. Transfer 156. From D To C. Index no 67. Coa to Col. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/43407>.

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Açıkel, A. (2003). "Tanzimat Döneminde Tokat Kazasının İdari ve Nüfus Yapısındaki Değişiklikler (1839-1880)". Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 253-265.
- Açıkel, A. (2012). Tokat. TDV İslam Ansiklopedisi , s.219-223. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tokat#1> adresinden alındı.
- Açıkel, A. (2014). "Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880–1907)". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(2), 331-359.
- Akbaş, B. (2021). "II. Abdülhamit Döneminde Cizvit Teşkiatının Osmanlı Topraklarındaki Eğitim Faliyetleri". Aksaray, Türkiye.
- Aksoy, E. (2015). "Başlangıcından Günümüze Türkiyede Fransız Okullar". Synergies Turquie, 29-46.
- Aktaş, E. (2009). "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Sancağı". Yayınlanmamış YL Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Aktaş, E. (2021). "19. Yüzyılın Sonunda Tokat Sancağı". Mavi Atlas , 98-110.
- Albayrak, K. (2002). "Keldaniler." TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/keldaniler>.
- Albayrak, K. (2007). "Nesturilik." TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nesturilik>.
- Alboyadjian, A. (1952). "History of The Armenians In Tokat. Kahire-Mısır" The New Star Press.
- Alp, İ. (2009). "Ermeni İdialarının Tarhsel Geçersizliği". Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 1-30.
- Arsalanyan, A. (2006). "Adım Agop Memleketim Tokat" . İstanbul , Aras Yayıncılık.
- Aydın, B. (2009) "Salnâme ", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt.36, s.51 <https://islamansiklopedisi.org.tr/salname> (09.05.2022).
- Aydın, M. (2007). "Patrik." TDV İslam Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/patrik>.
- Aykıt, D.A. (2004) "Misyon ve İnciller" Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Sivas, 2004.
- Bilgiç, V.K., (2013) "Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı.21.

- Birbudak, T. S. (2007). "Salnamelere Göre Sivas Vilayeti'nde Eğitim-Öğretim (1898-1903)". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(1), 303-316.
- Biröl, N. (2008). "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri". *International Periodical For the Languages, Literature , 242-278.*
- Birsel, H. (2013). "Peder Monier'in Gözlemleri ile Fransız Cizvit Misyonerlerinin Osmanlı Topraklarındaki Çalışmaları". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 100-128.
- Boşdurmaz, N. (2021). "İpek Yolunda Bir Şehir Tokat". Tokat Tokat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bozkurt, G. (1989). "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar. Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar" (s. 49-59). Ankara, Türkiye Ankara üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Branning, K. "Tokat'ın tarihi ve kültürü üzerine denemeler." Denemeler. <http://www.turkishhan.org/jerphanion.htm> adresinden alındı.
- Büyükkarcı, S. (1999). "Osmanlı Devleti'nde İran Okulları". *Selçuk Üniversitesi Türkyat Araştırmaları Dergisi*.
- Chochiev, G. (2018). "Cizvit Misyonerin Gözünden Tokat'ta Kuzey Kafkas Göçmen Köyleri: Bey Düğünü ve Vatan Marşı". *Kafas Araştırmaları Dergisi*, 205-232.
- Cinlioğlu, H. (2019). "Osmanlılar Zamanında Tokat. Tokat: Tokat Belediyesi Kültür Yayınları.
- Cuinet, V. (1890). "La Turquie d'Asie." Paris: SALT Araştırma, <https://archives.saltresearch.org>.
- Çabuk, M. (2008). "Kahramanmaraş'ta Faaliyet Göstermiş Olan Misyoner Okullar." Yayınlanmamış YL. Tezi . Kahramanmaraş : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çuçek, M. (2016). "İslami Literatürde Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt.4, Sayı.7, Bingöl
- Danacioğlu, E. (2000). "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(10), 131-145.

- Dualı, Ş. M. (2018). "XX. Yüzyılın Başlarında Tokat Yöresinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Peder Guillaume De Jerphanion'un Tokat İzlenimleri". Tokat'ta İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu . Tokat, Türkiye.
- Eren, N. (1994). "Türk Milli Eğitiminde Yabancı Okullar." Yayınlanmamış YL. Tezi, 129. İstanbul İstanbul Üniversitesi.
- Ergin, O. (İstanbul). "Türk Maarif Tarihi 1-2." 1977: Eser Matbaası.
- Ergin, S. R. (2010). "Türkiye'de Bir Cizvit Bilim Adamı:Guillaume de Jerphanion (1877-1948)".
- Esenkal, E. (2007). "Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar." Yayınlanmamış YL. Tezi,. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eyice, S. (2001). "Jerphanion Guillaume de". Türkiye Diyanet Vakfı İsam Ansiklopedisi, 23, 579-580.
- Genç, E. (2009). "Salnamelere Göre Sivas Vilayetindeki Dini ve Sosyal Yapı". Elazığ.
- Gökbel, A. (2005). "Sivas ve Tokat çevresinde Misyonerlik". Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları.
- Güllü, R. E. (2018). "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü." Antep Sosyal Bilimler Dergisi, 17(1), 350-361.
- Güngör, A. İ. (2016). Cizvitler. İstanbul: İlgi kültür Sanat yayınları.
- Hanılçe, M. (2018). "1842 Sonbaharı'nda Tokat İngiliz Misyoner George Percy Badger'in Gözünden". Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu (s. 410-425). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları.
- Hanılçe, M. "Tokat'ta Medfun Meşhur Bir Misyoner: Henry Martyn". Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu (s. 151-183). Tokat: Tokat Valiliği.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar". Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Türkmen İ, Bulut, Y., "1911'de Tokat -İngiliz Seyyah William John Childs'ın Gözünden", Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat 2018, (s. 426-445).

- Işık, O. (2018). "Bir Yabancı'nın Gözünden 1797 Yılında Tokat" John Jackson'ın Seyahatnamesi. Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu (s. 389-394). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları.
- Kaçar, B. (1996). "Danışmend Döneminde Kültür ve Sanat. Niksar'ın Fethi ve Danışmendliler ", (s. 31-32). Tokat-Niksar.
- Karabekir, K. (1939). "Misyonerlerin Faliyetleri". Yeni Sabah Gazetesi, 16.
- Kaş B., Kaya S., (2018) "İki Amerikalı Misyonerin 19. Yüzyılın İlk Yarısında Tokat'a Dair Gözlemleri", Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat, Cilt.2.4(s. 395-410)
- Kenanoğlu, M. (2004). Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek, 1. Baskı, Klasik Yay., İstanbul 2004.
- Kılıç, R. (2006) "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *TÜBAR-XIX-/2006*.
- Kocabaşoğlu, U. (1989). "Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika". İstanbul.
- Kocabaşoğlu, U. (1991). "Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları". İstanbul.
- Kuş, A. (2014). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Amerikalı Misyoner H. J. Van Lennep'in Tokat İzlenimleri". Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 125-140.
- Mangaltepe, İ. (2005). "XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına göre Van". İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Mutlu, Ş. (1999). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar". Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar. İstanbul: Yayınlanmamış Doktora tezi.
- Mutlu, Ş. (2005). "Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları". İstanbul: Gökkubbe Basın yayın.
- Okan, K. (1971). "Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerine Bir İnceleme". Ankara: MEB planlama ve Araştırma Koordinasyon Dairesi.
- Ortaç, T. (2020). "XIX. Yüzyılda Cizvit Misyonerlerinin Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri". Ankara: Gazi Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Ortaylı, İ. (1981). "II. Abdülhamit Dönemi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu". Ankara: Ankara Üni. Siyasi Bilimler Yayınları.

- Kevorkian R., P. B. (2012). "1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler". Aras Yayıncılık.
- Vincenzo, R. (1997), Guillaume De Jerphanion et la Turquie de Jadis. France: Rubbettino.
- Saraç, H. (2020). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Kızların Eğitimi ve Aksaray Rum İnas Mektebi. Tarih Araştırma Dergisi, 39(67), 305-327.
- Şahin, G. (2005). Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk Ermeni Kültürel İlişkileri İle İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme. Sosyal Bilimler Dergisi, 208-239.
- Şimşir, B. (1985). Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti. Uluslararası Terörü ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri. Sivas.
- Taşdemirci, E. (2001). Türk eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(10), 13-30.
- Taşer, S. (2012). Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914). A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi , 408-424.
- Taşkın, F. (2007). Amerikan Misyoner Okullarından “Merkezi Türkiye Koleji” (1876-1924). Amerikan Misyoner Okullarından “Merkezi Türkiye Koleji” (1876-1924). Mersin: Mersin Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı.
- Tekin, Z., Karaca, A.M., (2019), “Cizvit Misyonerlerinin Kayseri’deki Eğitim Faaliyetleri: II. Abdülhamid Dönemi”, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, Cilt.8/4.
- Türkoğlu, S. R. "Cumhuriyet Döneminde Geçmişe Bakış Açıları Klasik ve Bizans Dönemleri" (s. 127-155). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Tozkoparan, N. (2014). "19. Yüzyıl Sonunda Sivas'ta Amerikan Protestan Misyoner Faaliyetleri". Yayınlanmamış DR. Tezi. Ankara, Türkiye: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi.
- Tozlu, N. (2000). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Okulları" . Yeni Türkiye Dergisi s.787-797.
- Törel, T. (2020). "Düyun-u Umumiye Genel sekreteri Vital Cuinet’in 1891’de Malatya Sancağı Üzerine Tespitleri". Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22(2), 763-774.

- Tümer, G. (1993). "Cizvitler". TDV İslâm Ansiklopedisi, 40-42.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/cizvitler> adresinden alındı.
- Ülken, H. Z. (1969). "Sosyoloji Sözlüğü". İstanbul.
- Üzüm, İ. (2007). "Nusayrilik". TDV İslâm Ansiklopedisi:
<https://islamansiklopedisi.org.tr/nusayrilik> adresinden alındı.
- Vahaoğlu, M. H. (1996). "Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti." Erdem, 8(22), 41-51. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44413/549900> adresinden alındı.
- Vahapoğlu, H. (1992). "Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları". İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Yücel, İ. (2005). "Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması". Yayınlanmamış YL. Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı.
- Zengin, Z. S. (2007). "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faliyetleri". Belleten, 71(261), 613-652.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/57429/814725> adresinden alındı.

YARARLANILAN WEB SİTELERİ

- Albümü, J. V. <http://www.levantineheritage.com/van-lennep.htm>.
www.levantineheritage.com:
- “Tokat”. Kültür ve Turizm Bakanlığı. www.ktb.gov.tr: <https://tokat.ktb.gov.tr/tr> adresinden alındı. (06.05.2022)
- Jewett, F. <https://www.findagrave.com/memorial/174439478/fayette-jewett>.
<https://www.findagrave.com/memorial/174439478/fayette-jewett>.
- <https://www.findagrave.com/memorial/201905384/milo-augustus-jewett>. (tarih yok).
<https://www.findagrave.com/memorial/201905384/milo-augustus-jewett>.
- <https://www-findagrave-com.translate.goog/memorial/9465506/jasper-newton-ball?>
<https://www-findagrave-com>.

consecratedeminence. <https://consecratedeminence.wordpress.com>.

<https://consecratedeminence.wordpress.com>

Musee Virtuel, “Antoine Poidebard” Université Saint-Joseph de Beyrouth Service des Publications et de la Communication Tous droits, <https://www.usj.edu.lb/poidebard/>.

<https://www.findagrave.com/memorial/201905384/milo-augustus-jewett>.

<https://www-findagrave-com.translate.goog/memorial/9465506/jasper-newton-ball?>

Jewett, F. <https://www.findagrave.com/memorial/174439478/fayette-jewett>.

Departmanı, S.-J. B. https://www-usj-edu-lb.translate.goog/poidebard/s1h.htm?_x_tr_sl=fr&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc. spcom@usj.edu.lb.

"Dürzîlik". (2022). <https://tr.wikipedia.org/wiki/Dürzîlik>:
<https://tr.wikipedia.org/wiki/D%C3%BCrz%C3%AElik>

EKLER

AMERİKAN BOARD (ABCFM) PERSONEL BİLGİ KARTLARI

VAN LEMME REV. HENRY J. B. Smyrna, Asia Minor 4/18/15
 Sailed fr. N.Y. Dec. 2, 1839 ^{Mon Zenne} Beru ^{Andover 1837}
 Arr. Smyrna Apr. 13, 1840 Ret. USA 1843 99 re-married. Left 10/1/43
 Arr. Smyrna Nov. 1842 & proceeded to Cons'ple.
 Visited Aleppo & Antioch. Feb. - July 1847
 Ret. Cons'ple July 1847 Ret. USA 1850 99 re-married. Left 4/24/50
 Arr. Cons'ple July 12, 1850 Emily
 Transf. Tokat Aug. 4, 1854 Ret. USA 1861 - Oct. 31, 1862
 Ret. Smyrna Dec. 1863 D.D., Andover, 1862
 Resigned 1869
 Died Jan. 11, 1859, Great Barrington
 Mass.

VAN LEMME REV. HENRY J. B. Smyrna, Asia Minor 4/18/15
 Sailed fr. N.Y. Dec. 2, 1839 ^{Mon Zenne} Beru ^{Andover 1837}
 Arr. Smyrna Apr. 13, 1840 Ret. USA 1843 99 re-married. Left 10/1/43
 Arr. Smyrna Nov. 1842 & proceeded to Cons'ple.
 Visited Aleppo & Antioch. Feb. - July 1847
 Ret. Cons'ple July 1847 Ret. USA 1850 99 re-married. Left 4/24/50
 Arr. Cons'ple July 12, 1850 Emily
 Transf. Tokat Aug. 4, 1854 Ret. USA 1861 - Oct. 31, 1862
 Ret. Smyrna Dec. 1863 D.D., Andover, 1862
 Resigned 1869
 Died Jan. 11, 1859, Great Barrington
 Mass.

RICHARDSON REV. SANFORD Peoria, Ill.
 B. Mar. 10, 1825, Kenosha, Ohio.
 Sailed fr. Boston Aug. 7, 1854 Knox 1846
 Arr. Smyrna Sept. 25, 1854 Union 1854
 Arr. Smyrna Nov. 1854 Ord. June 25, 1854
 Transf. Chatter June 6, 1856
 Arr. Cons'ple Aug. 1866 Ret. USA 1865 - July 4, 1866
 Transf. Brousa 1867 went to Switzerland 1878, USA 1880
 Resigned 1882
 Died Feb. 2, 1886, at Capewarr, Ill.
 Teacher, Illinois, '46-'51 Invited to Boston, 1870
 " St. Johnsbury, 1871-72
 " Capewarr, Ill. 1872-76

PARSONS MRS. SARAH W. Bloomfield, N.J.
 B. Hadley, Mass.
 Sailed fr. Boston Aug. 8, 1854 M. Rev. Benjamin Parsons
 Arr. Smyrna Sept. 25, 1854
 Arr. Tokat Nov. 15, 1854
 Transf. Sivas Sept. 1855 Ret. USA 1860 for health,
 & resigned
 Died Sept. 8, 1907, at Seattle, Wash.

PARSONS REV. BENJAMIN Hadley, Mass.
 Yale
 Sailed fr. Boston Aug. 8, 1854 East Windsor Theol.
 Arr. Smyrna Sept. 25, 1854
 Arr. Tokat Nov. 15, 1854 Ret. USA 1860 & resigned
 Transf. Sivas Sept. 1855 (still living in 1907)

WINCHESTER REV. OLIVER WESTCOT Madrid, N.Y.
 Sailed fr. Boston Jan. 5, 1857 Middlebury '49
 Arr. Smyrna Jan. 2, 1857 & Cons'ple Andover '56
 Design. Tokat, 1858 In Sivas, winter of 1858-60
 Transf. Sivas 1861 Ret. USA 1865 & resigned
 Home missionary, under Presbyterian Church
 Died Nov. 1890, at Oregon, Wis.
 Pastor in Wadsworth, N.Y.
 & 4 other places, 1865-90
 Son of Henry & Sarah (Foot) Winchester.
 B. Madrid, N.Y. Apr. 18, 1826
 Prof. Castleton Acad. Vt.
 Taught, Madrid & Tilden, N.Y.,
 & Raleigh, Tenn. 1849-57

DWIGHT REV. HARRISON CRAI OTIS B. Conway, Mass.
Nov. 22, 1803
Sailed fr. Boston Jan. 21, 1830
Arr. Malta Feb. 27, 1830
Explored Armenia Mar. 17, 1830 - July 2, 1831
Arr. Cons'ple June 5, 1832
Ret. U.S.A. July 1838 - Aug. 1839
Arr. Cons'ple Sept. 4, 1840
Crossed Ocean 6 times
Traveled again over Asia Minor, Syria & Palestine
1859-60
Ret. U.S.A. Nov. 1861
Killed in R.R. accident near Remington Vt.
Jan. 25, 1862.

*Hamilton 1825
Andover 1828*
married:-
(1) Elizabeth Barker Jan. 6, 1828
(2) Mary Lane, Apr. 16, 1839

JEWETT REV. PAYETTE B. Newbury, VT. 8/15/24 St. Johnsbury, Vt.
M.D.
Sailed fr. Boston Dec. 14, 1853
Arr. Smyrna Apr. 20, 1853
Arr. Marsovan Oct. 1853
Arr. Tokat Aug. 4, 1854
Removed to Sivas 1855
Removed to Yozgat July, 1858
Sailed for Eastern Mission May 31, 1862
Died at Liverpool June 18, 1862

*Union Vt. '48
Bowdoin, Me. '51
Practiced at Andover, N.H.
M. Feb. 16, 1853 Mary Ann Brackett
Ordained Cpl. May 28, 1857
Ret. U.S.A. summer of 1860-5/31/62*

BALL Rev. Jasper N. b. 1826 Apr. 19 Hebron N.H.
Sailed fr. Boston July 20, Dartmouth '49
1853 Union '52
Arr. Cons'ple Sept. 21, 1853
Married July 9, 1853 to Caroline W. Smith
Arr. Caesarea June 16, 1854
Arr. Yozgat June 18, 1858 Ret. USA 1861 & resigned
Reappointed Nov. 1864 with his new wife
Sailed fr. N.Y. Nov. 26, 1864
Arr. Adrianople Jan. 1865
Ret. USA 1869 for health
Died Grand Rapids Wis. June 6, 1870

BALL REV. JASPER N. b. 1826 Apr. 19, Hebron, N.H.
Sailed fr. Boston July 20, 1853
Arr. Cons'ple Sept. 21, 1853
Arr. Caesarea June 16, 1854
Arr. Yozgat June 18, 1858
Sailed fr. N.Y. Nov. 26, 1864
Arr. Adrianople Jan. 1865
Served as S.S. Oconto, Wis. '62-'64

*Dartmouth '49
Union '52
married July 9, 1853 Caroline W. Smith.
Ret. U.S.A. 1861
He resigned
Reappointed Sept. 1864
with his new wife
Ret. U.S.A. 1869 for health
Died Grand Rapids Wis. June 6, 1870.*

PETTIBONE REV. IRA PAYETTE D.D. Rockton, Ill.
Sailed fr. Boston June 9, 1855
Arr. Cons'ple Aug. 1855
Transf. Tokat, 1858
Transf. Eryorum summer of 1859
Transf. Cons'ple 1860
Arr. Cons'ple Jan. 1862
Sailed fr. Boston Mar. 28, 1866
Arr. Cons'ple May 1, 1866
Arr. Cons'ple Dec. 1876
Arr. Cons'ple Feb. 16, 1886, with his sister.
Died Mar. 31, 1897, at Rockton, Ill.

*Union College 1849
Andover 1854
B. Stockholm, N.Y. Mar. 24, 1814
Ret. U.S.A. 1861 - Dec. 1861
Resigned 1864; reappointed 1866
Ret. U.S.A. 1876 - Nov. 1876
Ret. U.S.A. May 10, 1885 - Jan. 16, 1886
Ret. U.S.A. July 22, 1883*

BALL MRS. CAROLINE W. Smith B. Chatham, N.Y.
Sailed fr. Boston July 20, 1853
Arr. Cons'ple Sept. 21, 1853
Arr. Caesarea June 16, 1854
Arr. Yozgat June 18, 1858
Died at Oconto, Wis. Dec. 13, 1893
Buried Josephine, Ind.

*married July 9, 1853 to Rev. J. N. Ball
Ret. U.S.A. 1861 for health
He resigned*

BALL REV. JASPER N. b. 1826 Apr. 19, Hebron, N.H.
Sailed fr. Boston July 20, 1853
Arr. Cons'ple Sept. 21, 1853
Arr. Caesarea June 16, 1854
Arr. Yozgat June 18, 1858
Sailed fr. N.Y. Nov. 26, 1864
Arr. Adrianople Jan. 1865
Served as S.S. Oconto, Wis. '62-'64

*Dartmouth '49
Union '52
married July 9, 1853 Caroline W. Smith.
Ret. U.S.A. 1861
He resigned
Reappointed Sept. 1864
with his new wife
Ret. U.S.A. 1869 for health
Died Grand Rapids Wis. June 6, 1870.*

WINCHESTER REV. OLIVER WESTCOTT Quadrid, N.Y.
Sailed fr. Boston Jan. 5, 1857
Arr. Smyrna Dec. 2, 1857 & Cons'ple
Design Tokat, 1858 On Sivas, winter of 1858-60
Transf. Sivas 1861
Ret. U.S.A. 1865 & resigned
Home missionary, under Presbyterian Church
Died Nov. 1890, at Oregon, Wis.
Pastor in Washburn Mills, N.Y.
& 4 other places, 1865-90
Son of Henry & Rachel (Foote) Winchester.
B. Madrid, N.Y. Apr. 18, 1826
Prof. Castleton Acad. Vt.
Taught, Madrid & Pittsford, N.Y.,
& Raleigh, Tenn. '49-'55

DWIGHT REV. HARRISON CRAIG OTIS B. Conway, Mass.
 Nov. 22, 1803
 Sailed fr. Boston Jan. 21, 1830
 Arr. Malta Feb. 27, 1830
 Explored Ruessia Mar. 17, 1830-July 2, 1831
 Arr. Corfu June 5, 1832
 Ret. U.S.A. July 1838-Aug. 1839
 Arr. Constantinople Sept. 4, 1840
 Visited Ocean 6 times
 Traveled again over Asia Minor, Syria & Palestine
 1854-60
 Ret. U.S.A. Nov. 1861
 Killed in R.R. accident near Bennington Vt.
 Jan. 25, 1862.

SMITH, Miss A.
 Associated w. C.T.M. at Adams
 & Marsh, 1911-14
 Letter helped Miss Burgess at Corfu
 With Brit. Consulate, Trebizond, 1925 (Apr. 28)

SMITH Rev. AZARIAH M.D. B. Manlius, N.Y. Feb. 16, 1817
 Sailed fr. Boston Nov. 18, 1842
 Arr. Smyrna Jan. 1, 1843. Blocked at Trebizond thro' the summer
 Arr. Mosul Mar. 29, 1844, via Beirut; returned Beirut Dec. 11, 1844.
 Transf. Egypt Mar. Feb. 1845. Visited Tokat & Aintab, Oct. 47-Mar. 48.
 Ret. U.S.A. Mar. 1848 & was married.
 Sailed fr. Boston July 22, 1848
 Arr. Smyrna Sept. 24, 1848
 Arr. Aintab, Oct. 1848
 Died in Aintab June 3, 1851, typhoid & cough.
 Stud. Yale Medical (1840)

HAMLIN, Mrs. Cyrus
 TENNEY, Miss MARY ELIZA (HAMLIN) Washington, D.C.
 Sailed fr. Boston Dec. 12, 1855
 Arr. Smyrna Jan. 22, 1856
 Arr. Tokat, Spring 1856
 Married Nov. 5, 1859, to Cyrus Hamlin
 Resigned 1860
 Died March 1, 1907, at Lexington, Mass.
 Mary Anne Robert, bapt. 10/9/62
 Emma Catherine " 4/12/64
 Alice Julia, " 10/18/68
 Christopher Robert " 4/19/71

VAN DENBERG MRS. Emily (Emily) Hartford Conn.
 Sailed fr. Boston Apr. 24, 1850
 Arr. Constantinople July 12, 1850
 Transf. Tokat Aug. 4, 1854
 Ret. U.S.A. 1861-Oct. 31, 1863
 Resigned 1869
 Was in St. Carrington Mass. 1889
 Henry Augustus
 bapt. 4/25/51
 3 sons.
 Mary Louisa
 b. Aug. 1864
 d. Jan. 25, 1865
 (daughter of Rev. & Mrs. Isaac Bond of Spain,
 b. Beirut Jan. 7, 1825)

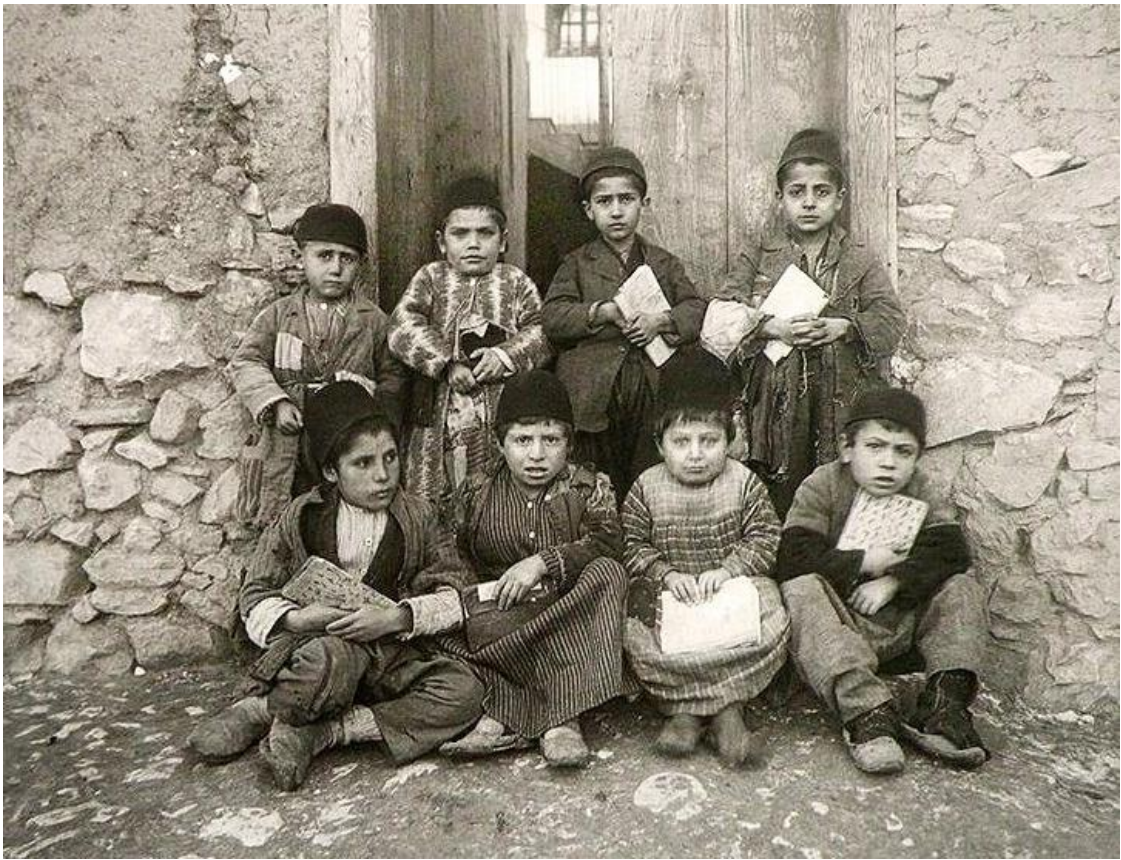
JEWETT MRS. MARY ANN Brackett St. Johnsbury, Vt.
 Sailed fr. Boston Mar. 14, 1853
 Arr. Smyrna Apr. 20, 1853
 Arr. Macao Oct. 1853
 Arr. Tokat Aug. 4, 1854
 Removed to Syria 1855
 Removed to Lazzet July, 1858
 Ret. U.S.A. summer of 1860
 Sailed for eastern mission May 31, 1862, but Dr. Jewett died in
 Liverpool June 18, 1862, & she returned to U.S.A.
 Died at Cohasset, Mass Aug. 22, 1868
 Milo A., b. d. 1921

FLUEN MRS. ELIZABETH M. Bloomfield N.J.
 Sailed fr. Boston Dec. 21, 1854
 Arr. Tokat, Spring of 1855
 Went to Syria Sept. 1855, but returned to Tokat.
 Transf. Trebizond June 1858
 Ret. U.S.A. 1859 for health
 & resigned 1860

POWERS REV. PHILANDER O. B. Phillipston, Mass.
 Sailed fr. Boston Nov. 10, 1834
 Arr. Ghousa Feb. 13, 1835
 Ret. U.S.A. Apr. 25, 1841
 Sailed fr. Boston Nov. 18, 1842 His 1st wife died Feb. 15, 1842 & he remarried
 Arr. Ghousa Feb. 1843
 Transf. Trebizond 1845 6th wife's trip to Tokat, Syria & Mesopotamia, 1850-1.
 Visited Mesopotamia Oct. 1853, & Mar. 1855
 Arr. Antioch Sept. 8, 1857
 Ret. U.S.A. 1861
 Reappointed 1866 & sailed fr. N.Y. Apr. 7, 1866
 Arr. Antioch
 Died at Kassa Oct. 2, 1872.

WINCHESTER MRS. JANETTE SARAH Shoreham, Vt.
 Sailed fr. Boston Jan. 5, 1857 ~~ret. Oct 9, 1856~~
 Arr. Smyrna Mar. 2, 1857 & consple
 Design. Tokat 1858 In Sima, winter 1859-60.
 Transf. Sima 1861 Ret. U.S.A. 1865 & resigned
 Herbert Fayette
 bapt. 5/26/65
 (3 children)

PLUMER REV. ALEXANDER R. South Berwick, Me.
 Sailed fr. Boston, Dec. 21, 1854 Dartmouth
 Arr. Tokat, Spring 1855 Pineblow
 Went to Sima, Sept 1855 but returned to Tokat
 Transf. Prebysoud June, 1858 Ret. U.S.A. 1859
 & resigned 1860

Ellerinde “ayp-pen-kim”leri, yani alfabeleriyle, okumayı öğrenmekte olan Ermeni çocuklar (1905).

1886'da Nersesyan Koleji'nin öğretmenleri ve öğrencileri 1. (...) Seferyan, 2. Levon Mıgırdıçyan, 3. Karapet Köylüyan, 4. Serovepe Çakalyan, 5. Hagop Markuaz Şahnazaryan (daha sonra Nerses Vogh.), Solunda Hagop Kurbetyan, 6. Şerif Efendi 7. Hovhannes Tüysüzyan sağında Mirican Sepetciyan ve çemberde Dikran Cizcavoryan.

Kevork Zakaryan öğrencileri ile beraber. Elllerinde kitapları. Solda Yeğiaza Kesdegyan, O'nun yanında Asıryan Mikayelyan

Milli Kolej Anaokulu Mezunları

Kız okulu öğretmenleri ve öğrencileri

Fotoğraflar: Archag Alboyadjian, “History of The Armenians In

Tokat”. New Star Press, Egypt

1859 Kuzey Ermeni Misyonu Yıllık Toplantısı

Üst sıra: Joseph K. Greene, Charles Morse, William Merriam, Herman Barnum, Tillman Trowbridge, İsaac Pettibone. Alt sıra: Julius Leonard, Jasper Ball, George Washburn, Josiah Peabody, Crosby Wheeler,

Estimates for 1854
for the
Marsman Station.

Salaries		D. ct.	D. ct.
Mr Bliss	—	500.00	
Mr		500.00	
Mrs Sutphen		200.00	
Native Helper		150.00	1450.00
Traveling Expenses			
Attendance at An. Meeting		65.00	
Missionary Tours incl.		80.00	145.00
that of Nat. Assistants			
Rent and Repairs of Chapel			30.00
Education Expense of 2 Common Schools			180.00
of Female Boarding School			
as follows Room Rent		80.00	
Assistant Teacher's Salary		95.00	
Bonds of 10 Scholars		250.00	
Books & Apparatus		100.00	525.00
Portage & other Incidentals			75.00
Loss on Exchange			95.00
			<u>2500.00</u>

Tokat

Dr. Jewett's Salary	500.00
Mr	600.00
Native Assistants	150.00
Attendance at An. Meeting	75.00
Missionary Tours	25.00
Chapel Rent & Repairs	40.00
Incidentals	50.00
Loss on Exchange	55.00
	<u>1495.00</u>

Estimates for Tokat, for 1856.

Mr Van Lennep's salary (less rent)	\$	650.-	x
Dr Jewett's D ^o	"	550.-	x
Dr Jewett's Assistant	"	50.-	
Shop for medicine & books, i.e. rent, repairs & freight of books & medicine }	"	10.-	
Native Assistant	"	150.-	
Missionary Tours	"	50.-	
Attending Annual Meetings	"	95.-	x
Postage & Incidentals	"	55.-	\$ 1640.-
<u>Boarding School.</u>			
Board of 10 Pupils	\$	100.-	300
Native Teacher	"	200.-	
Apparatus & Books for School	"	75.-	
Desks, bedding &c. for D ^o	"	110.-	
Incidentals, i.e. parties &c.	"	30.-	815.-
<u>Day School.</u>			
Teacher	\$	100.-	
Fitting up school room	"	16.-	116.-
			<u>\$ 2571.-</u>

Tokat, May 1, 1856.

H. J. Van Lennep

Tokat Estimates for 1861.

Mr Van Linn's Salary	\$ 800
Native Agency	" 900
Education	" 200
Rents	" 105
Postage 40, Inc. 25	" 65
Trav. of Miss. & Helpers	" 140
Support of four Orphan Students	" 100
St. Ann. Meeting	" 50
Rent for 5 years in advance	\$ 2,260

Remarks.

These estimates are like the appropriations for the current year except as follows:

1. For Native Agency I got this year ~~that~~ ^{that} from the Board, while if the other Stations the one that got the least had \$ 815. The rest of my Estimate was put as to the Turkish M. C. Soc., & when they read no funds I should have had to stop every thing and not the Com. at Luleburg made an exception in my favor. I am unwilling to have this occur again. The whole estimate for allowed for 1860 for Tokat, amounted to \$ 800. I shall need \$ 100 more this year as we ought to have a helper at Niksar which has long called for one. Should a man be sent at Samsoun, something must be added. I have put down nothing for Mardoon you will have to attend to that. (see preceding page.)
2. The estimate granted for Luleburg for 1860 was \$ 140. The Presb. Com. granted but \$ 100, which is insufficient. I hope the Mission will put it again at \$ 140 alt the Presb. Com. diminish it again if they have not the money.

✓

